

СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СОП'ЯНЕНКО ОКСАНА ЮРІЇВНА

УДК 347.91

ДИСЕРТАЦІЯ
ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В
ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

081 – «Право»
08 – «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О. Ю. Соп'яненко

Науковий керівник: **КУРИЛО Микола Петрович**, доктор юридичних наук,
професор, Заслужений юрист України

Суми – 2022

АНОТАЦІЯ

Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному судочинстві України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 081 – «Право» (галузь знань – 08 «Право»). – Сумський національний аграрний університет; Сумський національний аграрний університет, Суми, 2022.

Дисертація продовжує започаткований загально-правовими науками напрям дослідження, спрямований на формування новітніх концептів верховенства права та їх реалізацію в цивільному судочинстві. Актуальність цієї проблематики зумовлена тим, що реформи судової влади та цивільного судочинства супроводжують Україну на всьому шляху її становлення та утвердження як європейської правової держави. Без кардинальних перетворень порядку здійснення правосуддя, створення ефективних механізмів захисту права, зрештою, без забезпечення повноцінної правової захищеності особи та суспільства нині неможлива побудова успішної держави. Досвід наших західних партнерів лише підтверджує слушність цієї тези та обраного напрямку реформ.

При цьому незмінною основою будь-яких демократичних змін у сфері судової влади та судочинства були і залишаються права та свободи громадян, реальне забезпечення верховенства права та доступності судових процедур, розумних строків судового розгляду, змагальності судового процесу, остаточності судових рішень, що набрали законної сили, та інші. У ряді аналізованих правових понять і категорій чільне місце посідає верховенство права, що уособлює у своєму різноманітті сучасні уявлення про цінність права на судовий захист, правосуддя та судові процедури.

Пізнання сутності цього явища, всебічне вивчення характерних ознак та властивостей, аналіз можливих напрямів реалізації та розробка конкретних заходів щодо його забезпечення – одне з ключових завдань юридичної науки,

і, зокрема, цивілістичної процесуальної доктрини та практики цивільного судочинства.

Не можна говорити, що проблематика верховенства права абсолютно нова для національного дослідника. Випробовуючи відомий вплив західної правової думки і законодавства, правова наука вже накопичила певний обсяг наукового знання про поняття, що розглядається, і визначила нові течії і підходи до його вивчення. Розвиваючи загальнотеоретичні уявлення про верховенство права, галузеві науки, торкаючись різних сторін явища, формують власний предмет його досліджень.

Авторські зрізи вивчення обґрунтовано акцентували увагу на деяких найбільш проблемних аспектах розуміння верховенства права в цивільному судочинстві, значенні прецедентної судової практики, виявленні можливих та оптимальних напрямів його імплементації в цивільне процесуальне законодавство тощо. Водночас характер проведених досліджень в силу їх різної наукової спрямованості та об'єктивної неможливості остаточного вирішення поставлених питань свідчить про необхідність їх подальшого осмислення і пристосування отриманих і нових результатів до специфіки здійснення цивільної процесуальної діяльності. У цьому контексті верховенство права стає свого роду інструментарієм пізнання та всебічної оцінки сучасних законодавчих рішень у сфері цивільної юрисдикції.

У зв'язку з цим залишається значущим вивчення історичних умов формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві, критичний аналіз стану наукової розробленості даної проблеми, пізнання еволюції поглядів Європейського Суду з прав людини на уявлення про верховенство права, дослідження проблемних аспектів імплементації ідеї в цивільному процесуальному законодавстві України, вирішення сформованих теоретико-прикладних проблем провадження цивільного процесу з позиції та крізь призму розуміння верховенства права. Це наголошує на актуальності обраної теми, важливості проведення дисертаційного дослідження проблем верховенства права в цивільному судочинстві.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в розробці нових теоретичних положень та систематизації вже накопиченого наукового знання щодо верховенства права як базису формування теоретико-прикладної моделі здійснення цивільної процесуальної діяльності, характеристики якої визначаються важливістю цілісного відображення та всебічної реалізації аналізованого явища у практиці цивільного судочинства.

Визначено, що в основі теоретичної концепції верховенства права в цивільному судочинстві лежить система наукових положень, висновків та гіпотез, що визначають початок виникнення та еволюцію поглядів на особливості сутності розглянутого явища з позиції не тільки впливу прецедентної практики Європейського Суду з прав людини на вітчизняне цивільне судочинство та затребуваності цих ідей у цивільному процесуальному законодавстві, а також з урахуванням стадійності здійснення цивільної процесуальної діяльності та вимог цивільної процесуальної форми.

Доведено, що зміна нормативної моделі правосуддя в цивільних справах в історико-правовій ретроспективі незмінно зумовлена пошуком та затвердженням нових парадигм розвитку цивільного судочинства, серед яких, у сучасних умовах значення та визнання прав і свобод людини, верховенство права та важливість його реального забезпечення у судовій діяльності.

Обґрунтовано, що доктринально верховенство права у цивільному судочинстві необхідно інтерпретувати в контексті обґрунтування таких судових процедур, характерні риси та порядок проведення яких спричинені природою судового розгляду та вирішення цивільних справ та вимогами досягнення його справедливості.

Аргументовано, що з точки зору верховенства права, слід констатувати все більший вплив на національні системи цивільного правосуддя прецедентної практики Європейського Суду з прав людини, яка, з одного боку, формує необхідні мінімальні стандарти судової діяльності, з іншого — розширює можливості тлумачення суті явища, тим самим сприяючи належній

імплементції уявлень про верховенство права в цивільне процесуальне законодавство.

Встановлено, що закріплення верховенства права серед основних засад свідчить про помилковість концептуального підходу законодавця до визначення системи принципів цивільного судочинства. Розгляд верховенства права за рамками принципів веде не лише до точного виявлення сутності та взаємозв'язків заявлених принципів, а й до осмислення його ролі та місця в контексті формування належних судових процедур.

Констатовано, що початковий етап судової діяльності характеризується низкою обмежень доступу до суду, що можна пояснити необхідністю перевірки поданих позовних заяв щодо відповідності їх вимогам форми і змісту. З точки зору верховенства права, правомірно ставити питання про виявлення взаємозв'язку передумов прав на звернення до суду і насамперед юридичної зацікавленості та передбачуваного об'єкта судового захисту.

Обґрунтовано, що попередній характер вчинених цивільних процесуальних дій у поєднанні з цілями оптимізації та підвищення ефективності судового розгляду та розгляду цивільних справ визначають тенденції фундаменталізації підготовчого провадження в цивільному процесі.

Визначено, що з урахуванням усталених концептів верховенства права обмеження можливості примирення сторін лише процедурою врегулювання спору за участю судді не можна визнати прийнятним. У цивільному судочинстві необхідно сформувати систему примирних процедур з чітким визначенням місця цих процедур у структурі цивільної процесуальної діяльності, напрямів діяльності суду, процедурних гарантій та кінцевих підсумків здійснення.

Доведено, що концентрація доказового матеріалу як одне з основних завдань належної підготовки справ до судового розгляду та форм виконання цивільних процесуальних прав та обов'язків, з позиції верховенства права, спрямована на забезпечення змагальності судового процесу та рівності процесуальних можливостей сторін.

Аргументовано, що реалізація ідей верховенства права на стадії розгляду справи по суті зумовлена необхідністю модернізації її ключових елементів, а саме: більш точне визначення завдань аналізованого етапу; вирішення проблемних аспектів можливої участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції; вдосконалення правил про безпосередність судового розгляду та перерви у ньому; вирішення питань про засоби доказування та процесуальну форму їх дослідження; посилення вимог щодо мотивованості судових рішень.

Практичне значення отриманих результатів визначається актуальністю вибраної теми. Викладені теоретичні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть бути використані:

у науково-дослідницькій сфері – для продовження наукової розробки доктрини верховенства права;

у законопроектній роботі – при внесенні змін і доповнень у чинний Цивільний процесуальний кодекс України;

у правозастосовчій практиці – для використання судом при обґрунтуванні судових рішень;

у навчальному процесі – у ході викладання навчальної дисципліни «Цивільний процес».

Ключові слова: верховенство права, мета і завдання цивільного судочинства, доступність правосуддя, цивільна юрисдикція, врегулювання спору за участю судді, концентрація доказового матеріалу, учасники справи, судові процедури.

SUMMARY

Sopianenko O. Yu. Rule of law in civil justice of Ukraine. – Qualifying research paper subject to the rights of the manuscript.

Thesis for the PhD in specialty 081 – “Law” (field of knowledge – 08 – “Law”). – Sumy National Agrarian University; Sumy National Agrarian University, Sumy, 2022.

The thesis continues the line of research initiated in the general legal sciences, aimed at forming the new concepts of the rule of law and their implementation in civil justice. This issue is topical due to the fact that the reforms of the judiciary and civil justice accompany Ukraine on the whole path of its formation and establishment as a European state governed by the rule of law. Without radical transformations in the administration of justice and creation of effective mechanisms for the protection of rights, finally, without ensuring full legal protection of the individual and society, it is now impossible to build a successful state. The experience of our Western partners only confirms the validity of this thesis and the chosen area of reforms.

At the same time, the inalienable basis for any democratic transformations in the judiciary and justice have been and are the rights and freedoms of citizens, real ensuring of the rule of law and of access to justice, of reasonable length of proceedings, of adversarial proceedings, of finality of judgments having entered into force, and so on. In a number of analyzed legal concepts and categories, the rule of law has a prominent place, which embodies modern ideas about the value of the right to judicial protection, justice and judicial procedures in its diversity.

Cognition of the essence of this phenomenon, comprehensive study of its characteristics and properties, analysis of possible areas of implementation and development of specific measures to ensure it are one of the key tasks of jurisprudence, in particular, civil procedural doctrine and practice of civil justice.

It cannot be said that the issue of the rule of law is completely new to national researchers. Experiencing the well-known influence of Western legal thought and legislation, jurisprudence has already accumulated a certain amount of scientific knowledge about the concept under consideration, and identified new trends and approaches to its studying. Developing general theoretical ideas about the rule of

law, branches of science touching on various aspects of this phenomenon form their own subject of its research.

The author's facets of studying are justifiably focused on some of the most problematic aspects of understanding the rule of law in civil justice, the importance of precedents in judicial practice, identifying possible and optimal directions of its implementation in civil procedural law and so forth. At the same time, the nature of the research, due to its different scientific orientation and the objective impossibility of finding a final solution to the issues posed, indicates the need for their further understanding and adaptation of the obtained and new results to the specifics of civil proceedings. In this context, the rule of law becomes a kind of tool for cognition and comprehensive assessment of modern legislation in the field of civil jurisdiction.

In this regard, it remains important to study the historical conditions of the formation of the concept of the rule of law in civil procedure, critically analyze the state of scientific development of this problem, cognize the evolution of the views of the European Court of Human Rights on the rule of law, research on the problematic aspects of implementation of this idea in civil procedural law of Ukraine, find solutions to the existing theoretical and practical problems of civil proceedings from the standpoint of and through the prism of understanding the rule of law. This emphasizes the relevance of the chosen topic, the importance of conducting a thesis research of the problems of the rule of law in civil justice.

The scientific novelty of the results obtained is the development of new theoretical provisions and systematization of the accumulated scientific knowledge on the rule of law as a basis for the formation of theoretical and practical model of civil proceedings, the characteristics of which are determined by the importance of holistic reflection and comprehensive implementation of this phenomenon in civil justice practice.

It is determined that the theoretical concept of the rule of law in civil justice is based on a system of scientific provisions, conclusions and hypotheses that determine the origin and evolution of views on the characteristics of the nature of the phenomenon from the standpoint of not only the impact of judicial practice of

the European Court of Human Rights on domestic civil justice and demand for these ideas in the civil procedural legislation, but also taking into account the stages of civil procedural activities and the requirements of the civil procedural form.

It is argued that the change of the normative model of justice in civil cases in historical and legal retrospect is invariably due to the search and approval of new paradigms of civil justice development, including, in modern conditions, the importance and recognition of human rights and freedoms, the rule of law and the importance of its real ensuring in judicial activities.

It is substantiated that doctrinally, the rule of law in civil justice should be interpreted in the context of substantiation of such judicial procedures, the characteristics and order of which are caused by the nature of judicial consideration and resolution of civil cases and requirements for attaining justice.

It is argued that from the viewpoint of the rule of law, the growing influence on national civil justice systems of judicial practice of the European Court of Human Rights should be noted, which, on the one hand, forms the necessary minimum standards of justice, and, on the other hand, expands the possibilities of interpreting the essence of the phenomenon, thereby contributing to the proper implementation of the notion of the rule of law in civil procedural legislation.

It is established that the consolidation of the rule of law among the basic principles indicates the erroneousness of the legislator's conceptual approach to determining the system of principles of civil procedure. Consideration of the rule of law out of the framework of the principles leads not only to an accurate identification of the essence and relationships of the stated principles, but also to understanding its role and place in the context of the formation of appropriate judicial procedures.

It is stated that the initial stage of judicial activities is characterized by a number of restrictions on access to court, which can be explained by the need to check the submitted application to institute proceedings for its compliance with the requirements of form and content. From the point of view of the rule of law, it is legitimate to raise the question of identifying the relationship between the

preconditions of the right to go to court and, above all, the legal interest and the alleged object of judicial protection.

It is substantiated that the preliminary nature of the performed civil procedural actions in combination with the goals of optimizing and improving the efficiency of judicial consideration and consideration of civil cases determine the trends of fundamentalization of preparatory proceedings in civil procedure.

It is determined that, taking into account the established concepts of the rule of law, the limitation of the possibility of conciliation of the parties only to the settlement of a dispute with the participation of a judge cannot be considered acceptable. In civil justice, it is necessary to form a system of conciliation procedures with a clear definition of the place of these procedures in the structure of civil procedural activities, the activities of the court, procedural guarantees and the final results of their implementation.

It is substantiated that the concentration of evidence as one of the main tasks of proper preparation of cases for trial and forms of civil procedural rights and obligations, from the standpoint of the rule of law, is aimed at ensuring adversarial proceedings and equal procedural opportunities of the parties.

It is argued that the implementation of the ideas of the rule of law at the stage of consideration of the case on the merits is due to the need to modernize its key elements, namely: a more precise definition of the tasks of the analyzed stage; resolving problematic aspects of possible participation in a court hearing via videoconference; improving the rules on the immediacy of the trial and adjournments in it; resolving issues of sources of evidence and procedural form of their research; strengthening the requirements for the justification of judgements.

The practical significance of the results obtained is determined by the relevance of the chosen topic, the novelty of the provisions and conclusions. The stated theoretical provisions, conclusions, proposals and recommendations can be used:

in the research sphere – for further research of topical issues of civil procedural jurisprudence, as well as for continuing the scientific development of the doctrine of the rule of law;

in drafting laws – in drafting new procedural codes, amending the current Civil Procedure Code of Ukraine;

in law enforcement practice – for use by the court in the interpretation of civil procedural norms or in the justification of judgements;

in academic activities – in the course of teaching civil procedure, in the preparation of academic literature and teaching materials for seminars and practical classes in this discipline.

Key words: rule of law, purpose and tasks of civil justice, access to justice, civil jurisdiction, settlement of a dispute with the participation of a judge, concentration of evidence, participants in the case, court procedures.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в практиці Європейського Суду з прав людини: проблеми осмислення і еволюції поглядів. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 4. С. 187–194.

2. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному процесуальному законодавстві України: проблеми імплементації ідеї і сприйняття доктрини. *Вісник пенітенціарної Асоціації України*. 2021. № 3. С. 167–178.

3. Соп'яненко О. Ю. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2022. Вип. 69. С. 164–172.

4. Соп'яненко О. Ю. Теоретичні проблеми відкриття провадження у цивільній справі з позиції верховенства права. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 20–25.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в практиці Європейського Суду з прав людини: окремі аспекти проблеми. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 04–05 лют. 2022 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2022. С. 33–37.

2. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному судочинстві: особливості сутності. *Шістдесят п'яті економіко-правові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Львів, 24–25 трав. 2022 р.). Львів: ФОП Шпак Б. В., 2022. С. 44–48.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
 РОЗДІЛ 1. Загальні теоретико-методологічні підходи до дослідження верховенства права в цивільному судочинстві	
1.1 Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст	12
1.2 Огляд стану наукової розробленості проблеми верховенства права в цивільному судочинстві	26
1.3 Верховенство права в цивільному судочинстві: особливості сутності та праворозуміння	44
Висновки до Розділу 1	50
 РОЗДІЛ 2. Верховенство права в практиці Європейського суду з прав людини та національне цивільне процесуальне законодавство	
2.1 Верховенство права в практиці Європейського суду з прав людини: проблеми осмислення і еволюції поглядів	55
2.2 Верховенство права в цивільному процесуальному законодавстві України: проблеми імплементації ідеї і сприйняття доктрини	68
Висновки до Розділу 2	81
 РОЗДІЛ 3. Окремі теоретико-прикладні проблеми реалізації ідеї верховенства права в цивільному судочинстві	
3.1 Теоретичні проблеми відкриття провадження у цивільній справі з позиції верховенства права	85
3.2 Нормативно-правова модель підготовки цивільних справ до судового розгляду з урахуванням дії верховенства права: окремі аспекти проблеми	107
3.3 Розгляд цивільних справ по суті крізь призму ідей про верховенство права: деякі спірні питання	129
Висновки до Розділу 3	165
 ВИСНОВКИ	 170
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	 175
 ДОДАТОК А	 191

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Реформи судової влади та цивільного судочинства супроводжують Україну на всьому шляху її становлення та утвердження як європейської правової держави. Без кардинальних перетворень порядку здійснення правосуддя, створення ефективних механізмів захисту права, зрештою, без забезпечення повноцінної правової захищеності особи та суспільства нині неможлива побудова успішної держави. Досвід наших західних партнерів лише підтверджує слушність цієї тези та обраного напрямку реформ. При цьому незмінною основою будь-яких демократичних змін у сфері судової влади та судочинства були і залишаються права та свободи громадян, реальне забезпечення верховенства права та доступності судових процедур, розумних строків судового розгляду, змагальності судового процесу, остаточності судових рішень, що набрали законної сили, та інші. У ряді аналізованих правових понять і категорій чільне місце посідає верховенство права, що уособлює у своєму різноманітті сучасні уявлення про цінність права на судовий захист, правосуддя та судові процедури.

Пізнання сутності цього явища, всебічне вивчення характерних ознак та властивостей, аналіз можливих напрямів реалізації та розробка конкретних заходів щодо його забезпечення – одне з ключових завдань юридичної науки, і, зокрема, цивілістичної процесуальної доктрини та практики цивільного судочинства. Не можна говорити, що проблематика верховенства права абсолютно нова для національного дослідника. Випробовуючи відомий вплив західної правової думки і законодавства, правова наука вже накопичила певний обсяг наукового знання про поняття, що розглядається, і визначила нові течії і підходи до його вивчення. Розвиваючи загальнотеоретичні уявлення про верховенство права, галузеві науки, торкаючись різних сторін явища, формують власний предмет його досліджень.

У цьому сенсі певною науковою новизною постановки проблеми та концептуального бачення верховенства права характеризуються праці вітчизняних учених-процесуалістів І. В. Андронova, С. С. Бичкової, Ю. В. Білоусова, О. В. Гетманцева, О. О. Грабовської, А. Г. Гулика, К. В. Гусарова, О. В. Дем'янової, О. С. Захарової, І. О. Ізарової, О. В. Колісник, В. В. Комарова, В. А. Кройтора, М. П. Курила, Д. Д. Луспеника, Ю. Д. Притики, Д. М. Сибільова, Ю. Ю. Рябченка, О. С. Ткачука, Г. П. Тимченка, С. Я. Фурси, Т. А. Цувіної, Г. В. Чурпіти, А. С. Штефан, О. С. Якимчук М. М. Ясинка та інших.

Авторські зрізи вивчення обґрунтовано акцентували увагу на деяких найпроблемніших аспектах розуміння верховенства права в цивільному судочинстві, значенні прецедентної судової практики, виявленні можливих та оптимальних напрямів його імплементації в цивільне процесуальне законодавство тощо. Водночас характер проведених досліджень в силу їх різної наукової спрямованості та об'єктивної неможливості остаточного вирішення поставлених питань свідчить про необхідність їх подальшого осмислення і пристосування отриманих і нових результатів до специфіки здійснення цивільної процесуальної діяльності. Звичайно, це може не тільки вплинути на доктринальну характеристику інших суміжних правових категорій, а й зумовити перегляд (ревізію) основних постулатів цивільного судочинства та цивільної процесуальної науки. У цьому контексті верховенство права стає свого роду інструментарієм пізнання та всебічної оцінки сучасних законодавчих рішень у сфері цивільної юрисдикції.

У цьому випадку залишається також дуже значущим вивчення історичних умов формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві, критичний аналіз стану наукової розробленості даної проблеми, пізнання еволюції поглядів Європейського Суду з прав людини на уявлення про верховенство права, дослідження проблемних аспектів імплементації ідеї в цивільному процесуальному законодавстві України, вирішення

сформованих теоретико-прикладних проблем провадження цивільного процесу з позиції та крізь призму розуміння верховенства права.

Актуальність цього дисертаційного дослідження відкриває додаткові можливості розвитку теорії верховенства права у цивільному судочинстві України, кореспондуючи на засадах європейських принципів справедливості правосуддя і має своїм завданням ефективно сприяти подоланню будь-яких процесуальних зловживань з боку представників Російської Федерації, як країни – агресора, у можливих судових процесах післявоєнного періоду. Це ще більше наголошує на важливості проведення дисертаційного дослідження проблем верховенства права в цивільному судочинстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження здійснювалось у рамках науково-дослідницької роботи кафедри правосуддя юридичного факультету Сумського національного аграрного університету.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка нових теоретичних положень та систематизація вже накопиченого наукового знання про верховенство права як базису формування теоретико-прикладної моделі здійснення процесуальної діяльності, характеристики якої визначаються важливістю цілісного відображення та всебічної реалізації аналізованого явища у практиці цивільного судочинства.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі завдання:

виявити в історико-правовому аспекті передумови формування концепції верховенства права у цивільному судочинстві;

провести з урахуванням етапів розвитку доктрини та предметів дослідження цивільного процесу короткий огляд стану наукової розробленості проблеми верховенства права у цивільному судочинстві;

визначити нові наукові течії та підходи до розуміння верховенства права у цивільному судочинстві, враховуючи предмет та запропоновану структуру авторського аналізу;

простежити за осмисленням та еволюцією поглядів на верховенство права на практиці Європейського Суду з прав людини;

виявити проблемні сторони імплементації ідей про верховенство права у цивільному процесуальному законодавстві України;

проаналізувати теоретико-прикладні проблеми етапу відкриття провадження у цивільній справі з позиції верховенства права;

обґрунтувати необхідність формування нової нормативно-правової моделі підготовки цивільних справ до судового розгляду з урахуванням дії верховенства права;

визначити сучасні науково-практичні підходи до стадії розгляду цивільних справ по суті крізь призму ідей про верховенство права;

сформулювати пропозиції та рекомендації щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства та практики його застосування.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають при здійсненні правосуддя у цивільних справах.

Предметом дослідження є верховенство права в цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Методологічну основу цього дослідження становлять філософські, загальнонаукові принципи та підходи, а також спеціально-наукові прийоми та способи пізнання правових явищ. Філософською основою вивчення є принципи, закони та категорії діалектики, використання яких дало змогу провести різнопланову характеристику предмета, що розглядається, провести критичний аналіз усталених поглядів і сформулювати нові теоретичні положення, висновки та гіпотези. Зокрема, діалектичні прийоми вивчення застосовувалися при визначенні основних підходів до вивчення верховенства права і формулюванні авторської дефініції цього поняття, осмисленні стану доктрини верховенства права в цивільному судочинстві (підрозділи 1.2, 1.3); дослідженні можливих напрямів реалізації ідей про верховенство права при здійсненні цивільної процесуальної діяльності (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3).

Методологічною підставою вивчення проблем верховенства права у цивільному судочинстві є також спеціально-наукові методи, серед яких необхідно виділити: формально-логічний метод, який сприяв формуванню належного понятійно-категоріального апарату дослідження (підрозділи 1.3, 2.1); системний метод був використаний для виявлення сутності цивільної процесуальної діяльності та її можливої нормативно-правової регламентації з позиції верховенства права (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2, 3.3); історичний метод сприяв правдивому встановленню подій минулого, етапів безперервного розвитку цивілістичної процесуальної думки та законодавства (підрозділ 1.1); порівняльний метод дозволив визначити переваги та недоліки вітчизняного законодавчого регулювання окремих стадій та проваджень у порівнянні із закордонним цивільним процесом та шляхи можливого вдосконалення цивільного процесуального законодавства (підрозділи 3.2, 3.3); метод узагальнення та аналізу судової практики сприяв виявленню проблемних аспектів здійснення правосуддя у цивільних справах (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є комплексним дослідженням проблем теорії та практики забезпечення верховенства права в цивільному судочинстві. Наукову новизну дисертаційного дослідження становлять такі основні положення, висновки та рекомендації:

вперше:

доведено, що в основі теоретичної концепції верховенства права в цивільному судочинстві лежить система наукових положень, висновків та гіпотез, що визначають початок виникнення та еволюцію поглядів на особливості сутності розглянутого явища з позиції не тільки впливу прецедентної практики Європейського Суду з прав людини на вітчизняне цивільне судочинство та затребуваності цих ідей у цивільному процесуальному законодавстві, а також з урахуванням стадійності здійснення цивільної процесуальної діяльності та вимог цивільної процесуальної форми;

обґрунтовано, що зміна нормативної моделі правосуддя в цивільних справах в історико-правовій ретроспективі незмінно зумовлена пошуком та затвердженням нових парадигм розвитку цивільного судочинства, серед яких, у сучасних умовах значення та визнання прав і свобод людини, верховенство права та важливість його реального забезпечення у судовій діяльності;

визначено, що доктринально верховенство права у цивільному судочинстві необхідно інтерпретувати в контексті обґрунтування таких судових процедур, характерні риси та порядок проведення яких спричинені природою судового розгляду та вирішення цивільних справ та вимогами досягнення його справедливості;

дістали подальшого розвитку:

положення про те, що з точки зору верховенства права, варто констатувати все більший вплив на національні системи цивільного правосуддя прецедентної практики Європейського Суду з прав людини, яка, з одного боку, формує необхідні мінімальні стандарти судової діяльності, з іншого – розширює можливості тлумачення суті явища, тим самим сприяючи належній імплементації уявлень про верховенство права в цивільне процесуальне законодавство;

положення про те, що закріплення верховенства права серед основних засад свідчить про помилковість концептуального підходу законодавця до визначення системи принципів цивільного судочинства. Розгляд верховенства права за рамками принципів веде не лише до точного виявлення сутності та взаємозв'язків заявлених принципів, а й до осмислення його ролі та місця в контексті формування належних судових процедур;

положення про те, що початковий етап судової діяльності характеризується низкою обмежень доступу до суду, що можна пояснити необхідністю перевірки поданих позовних заяв щодо відповідності їх вимогам форми і змісту. З точки зору верховенства права, правомірно ставити питання про виявлення взаємозв'язку передумов прав на звернення до суду і

насамперед юридичної зацікавленості та передбачуваного об'єкта судового захисту;

положення про те, що попередній характер вчинених цивільних процесуальних дій у поєднанні з цілями оптимізації та підвищення ефективності судового розгляду та розгляду цивільних справ визначають тенденції фундаменталізації підготовчого провадження в цивільному процесі;

положення про те, що з урахуванням усталених концептів верховенства права обмеження можливості примирення сторін лише процедурою врегулювання спору за участю судді не можна визнати прийнятним. У цивільному судочинстві необхідно сформувати систему примирних процедур з чітким визначенням місця цих процедур у структурі цивільної процесуальної діяльності, напрямів діяльності суду, процедурних гарантій та кінцевих підсумків здійснення;

удосконалено:

концентрація доказового матеріалу як одне з основних завдань належної підготовки справ до судового розгляду та форм виконання цивільних процесуальних прав та обов'язків, з позиції верховенства права, спрямована на забезпечення змагальності судового процесу та рівності процесуальних можливостей сторін;

реалізація ідей верховенства права на стадії розгляду справи по суті зумовлена необхідністю модернізації її ключових елементів, а саме: більш точне визначення завдань аналізованого етапу; вирішення проблемних аспектів можливої участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції; вдосконалення правил про безпосередність судового розгляду та перерви у ньому; вирішення питань про засоби доказування та процесуальну форму їх дослідження; посилення вимог щодо мотивованості судових рішень.

Практичне значення отриманих результатів визначається актуальністю вибраної теми. Викладені теоретичні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть бути використані:

у науково-дослідницькій сфері – для продовження наукової розробки доктрини верховенства права;

у законопроектній роботі – при внесенні змін і доповнень у чинний Цивільний процесуальний кодекс України;

у правозастосовчій практиці – для використання судом при обґрунтуванні судових рішень;

у навчальному процесі – у ході викладання навчальної дисципліни «Цивільний процес».

Апробація матеріалів дисертації. Дисертація обговорена на засіданні кафедри правосуддя юридичного факультету Сумського національного аграрного університету. Основні положення, висновки і рекомендації дисертації обговорювалися на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема, на Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпро, 04–05 лютого 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Тридцять восьми економіко-правові дискусії» (м. Львів, 2022 р.).

Публікації. Основні результати і висновки дисертаційного дослідження опубліковані автором у 4 наукових статтях у фахових виданнях з юридичних наук, а також у 2 тезах доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації відповідають меті та задачам дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку А. **Загальний обсяг дисертації** становить 191 сторінка, з них 174 сторінок – основний текст, 16 сторінок – список використаних джерел (161 найменування) та додаток А – 1 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1 Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст

Обраний напрям авторського дослідження нерозривно пов'язаний із здійсненням цивільної процесуальної діяльності і практикою цивільного правосуддя, яке в сучасних умовах зумовлено особливою значущістю права на справедливий суд як вічну цінність будь-яких правових і демократичних держав. Ця теза не лише змушує нас знову звертатися до сутнісного аналізу правосуддя у цивільних справах, зокрема, і з позиції його відповідності цільовим установкам, а й зумовлює необхідність обґрунтування і пояснення авторської логіки і концепції вивчення категорії верховенства права в цивільному судочинстві.

Цивільне судочинство як об'єкт наукового пізнання в своєму розвитку пройшло складний шлях. І що, мабуть, є характерним і навіть знаковим у зв'язку з цим. Значні зміни, а точніше реформи цивільного судочинства завжди пов'язані з пошуком і затвердженням нових основоположних ідей, парадигм здійснення правосуддя у справах. Спробуємо розгорнути авторські судження щодо цього, тим більше, з огляду на великий історичний досвід і спадщину нашої держави, що надає унікальну можливість для глибокого і всебічного дослідження багатьох державно-правових інститутів.

Становлення форм розгляду і вирішення цивільних справ зазвичай прийнято пов'язувати з початком розвитку процесуальних відносин часів Київської Русі. Декілька редакцій Руської правди, складені на основі звичаїв давніх слов'ян, можуть свідчити про можливий характер перших процедур

щодо захисту права у розглянутий період. За Руською Правдою, писав І. Е. Енгельман, охорона права, передусім, справа самозахисту і самоуправства. Якщо порушник права не був взятий на місці злочину, захист права відбувався рішенням суду. В областях судили мужі княжі за участю добрих людей. Судочинство гласно, усно [143, с. 42–43].

Подальший розвиток процесуальних форм відбувався, головним чином, шляхом адекватного відображення первинних уявлень про сутність захисту права в процедурах розгляду спірних справ. Звідси, на наш погляд, бере свої витoki і формується так званий змагальний характер і порядок давньоруського цивільного процесу [61, с. 354].

У цьому контексті викликає інтерес позиція О. В. Бобровського про основні риси цивільного процесу. Так, вчений виділяє заклич, звід і гоніння сліду як початкові стадії розгляду справи, характеризує показання свідків – послухів і видоків, описує три види суду божого – випробування залізом, водою і присягу, відводить власним визнанням і речових доказів чільну роль. При цьому розширення юрисдикції, зумовлене розвитком феодалних відносин, на його думку, викликало ускладнення структури суду і появу допоміжних судових посад осіб (мечників, вірників, ябедників, метельників і низки інших) [5, с. 10–14].

Таким був перший етап становлення ключових характеристик судового процесу, до числа яких необхідно віднести уявлення про активність сторін, стадії розгляду справи, докази, що обґрунтовують позицію звинувачення і потерпілого та ряд інших.

Відслідковуючи подальшу хронологію і логіку розвитку судових процедур, звертають на себе увагу такі етапи зміни основоположних ідей, покладених в основу цивільного процесу та реформування цивільного процесуального законодавства. Передусім, йдеться про цивільне судочинство за часів перебування українських земель у складі Польщі та Великого князівства Литовського. Втім, не можна говорити, що цей період ознаменував собою якісь особливі й кардинальні зміни в судовій системі й судочинстві. Для

правової системи в цей час швидше був характерним еволюційний шлях розвитку. Як зазначає М. Страхов, особливу роль серед джерел права в Україні відіграла Руська Правда, що мала значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, в складі яких перебувала більшість українських земель [104, с. 189]. Дослідники наголошують у цьому випадку, що суд Великого князівства Литовського був схожий на суд Київської Русі [62, с. 82]. Еволюція судоустрою і судочинства була зумовлена еволюцією суспільного і державного життя князівства [39, с. 8].

Проте, у вітчизняній історіографії друга половина XIV – перша половина XVI століття розглядається як визначальний період для формування українського права як європейського за своїм змістом і спрямованістю [39, с. 1]. За свідченням Д. О. Менюк, період перебування українських земель під владою Польського та Литовського князівств та згодом Речі Посполитої характеризується значним впливом на судочинство західноєвропейської правової доктрини. У кінці XI–XVII століття судочинство на землях України здійснювалось на основі Литовських статутів у трьох редакціях: Старий 1529 року; Волинський 1566 року; Новий 1588 року. Їх особливістю було те, що в кожному зі Статутів процедурні норми стосовно розгляду та вирішення судами справ містились в окремих розділах. Так, у структурі Литовського статуту 1529 року окремо виділено розділ, присвячений судовому процесу, під назвою «Про суддів». Статут 1566 року вже містив іншу назву – «Про суди і суддів» і більш детально регламентував процес здійснення судочинства. Найвизначнішою пам'яткою вважають останній, так званий, Новий Статут, який завершив кодифікацію правових положень та став своєрідним взірцем для подальшого розвитку права, що діяло на українських землях [59, с. 18].

Статути закріпили панування обвинувальної форми процесу, згідно з якою потерпілий мав самостійно збирати докази й надавати їх суду [23, с. 33]. Водночас правомірно говорити і про ускладнення правового регулювання окремих процесуальних відносин [30, с. 72]. З іншого боку – при загальному

змагальному початку судочинства і приватно-позовному характері процесу мала місце нерівність прав і обов'язків учасників процесу в залежності від стану, національності, статі, осілості; існування станової підсудності, формалізм, дуалізм – співіснування загального і звичайного процесу [97, с. 4–5].

В історії нашої державності і правової думки чільне місце справедливо займає період національно-визвольного руху українського народу, відомий більше як період функціонування Гетьманщини. Як зазначають дослідники, на початку XVII століття боротьба українського козацтва проти російського царизму та намагання обстояти самостійність Гетьманщини дозволили вибудувати власну судову систему, яка складалась із Генерального суду, полкових і сотенних судів [59, с. 19]. Як бачимо, судова система періоду Гетьманщини характеризувалася значною різноманітністю. Навряд чи це можна назвати позитивним явищем, більш того в умовах гострої політичної боротьби і все ще об'єднання адміністративних і судових функцій.

Очевидно, що за таких обставин існувала нагальна потреба в систематизації правил розгляду спірних справ. Певні надії в цьому напрямі давали реформи П. Л. Полуботка і Д. П. Апостола. Так, Універсалами, виданими П. Полуботком у червні 1722 року та в січні 1723 року, було структуровано ієрархію загальних судових органів і поставлено чітку послідовність стосовно подавання та розгляду апеляцій в них і тим самим обмежено судову компетенцію І Малоросійської колегії, у віданні якої залишилися лише функції вищої апеляційної інстанції. Судовою реформою П. Полуботок започаткував загальне розповсюдження в козацьких і міщанських судах Гетьманщини письмової форми судочинства, яке до цього лише фіксувало позови в судових канцеляріях [106, с. 283–284].

Д. Апостол почав відновлення інститутів колегіального судочинства та апеляційних інстанцій. Результатом цієї роботи стали Рішительні пункти. У них містилися положення про судовий устрій, судочинство і правову систему Гетьманщини. Зокрема в зазначеному акті визначався порядок

проходження апеляційних справ по судових інстанціях. Юрисдикція гетьманського судочинства поширювалося на церковні й монастирські вотчини. Цими положеннями, на думку Б. Р. Стецюка, Д. Апостолу вдалося частково відродити автономію судової системи Гетьманщини, судових інстанцій та апеляцій, розширити юрисдикцію у процесуальних і судових діях козацьких судів на монастирські землі, російських дворян, розкольників [106, с. 285–286].

Але це були більшою мірою половинчасті заходи. Важливо було йти шляхом кодифікації законодавства. Саме в цей період були підготовлені «Права, за якими судиться малоросійський народ». Цей кодекс залишився в історії національної правової думки прикладом закріплення основних цінностей судового процесу, які й нині покладені в основу законодавства більшості європейських країн. Як зазначає Т. О. Остапенко, п'ятнадцятирічна праця українських правників мала позитивний вплив на подальший розвиток українського правознавства. Повнотою та чіткістю викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій, досконалою юридичною термінологією Кодекс був найбільш досконалим серед наявних тоді правні книги [67, с. 445].

У цілому цей період, всупереч очікуванням, так і не став визначальним у плані розвитку нашої державності, самобутньої правової системи і цивільного судочинства. Більш того, в результаті відомих подій українські землі були розділені між різними державами.

Період панування російського самодержавства і законодавства, що поширювався на Лівобережну Україну, також цікавий для нас у силу чергової зміни підстав побудови системи цивільного судочинства. Петро I спробував на власний розсуд перетворити судову систему. У розширенні слідчих засад у судочинстві Петро I бачив завдання реформування судових процедур. Уже в Указі 1697 року «Про скасування в судних справах очних ставок, про буття замість них допитів і розшуку, про свідків, про відвід таких, про присягу, про покарання лжесвідків та про митні гроші» йдеться про повсюдне застосування розшуку. Пояснення цього кроку знаходимо в тому ж указі – в судах багато

неправди і лукавства виходить від позивача і відповідача, позивачі, нерідко зловживають пред'явленням позовів і наймають ябедників, відповідачі ж дають неправдиві і вигадані свідчення [34, с. 822].

Як зазначає О. В. Баулін, складні і змагальні форми суду Петра I не влаштовували, і у зв'язку з цим, починаючи з 1697 року, було повною мірою реалізовано принципи слідчого процесу [4, с. 117]. Вплив теорії формальних доказів виявлявся в тому, що найбільш переконливими доказами вважали визнання й огляд речі самими суддями. Показання свідків оцінювали, враховуючи соціальний стан свідка – на половину або третину доказу. За умови рівної кількості свідків з обох сторін суд надавав перевагу знатному перед незнатним, ученому перед невченим, духовному перед мирським [23, с. 34].

Як свідчить історія, знадобилося не одне століття для подолання негативних явищ у сфері цивільного судочинства і проведення реальної судової реформи. І знову можна констатувати зміну основоположних парадигм здійснення цивільного процесу. Друга половина XIX століття не лише в Російській Імперії, а й у низці провідних європейських країн ознаменувалася підготовкою і прийняттям Статутів цивільного судочинства. Для Росії це був, передусім, час епохальних реформ усіх сфер державного і суспільного життя. Вплив прийнятих тоді правових актів виявився настільки вагомим, що через століття триває їх осмислення, але вже з позиції успішного законодавчого досвіду і спадщини правової думки в глобальному європейському масштабі.

На думку Д. Я. Малешина, незважаючи на своєрідність як законопроектної роботи, що мала в своїй основі переважно запозичення західноєвропейських норм, так і подальшої практики застосування, що зіштовхнулися з дійсністю, Статути, без сумніву, є одним із кращих зразків законотворчості. Вони не мають аналогів ні в попередній, ні в подальшій історії вітчизняного права. Їх перевага незаперечна за багатьма параметрами: ні за обсягом реформованих відносин, що торкнулися одночасно багатьох

галузей юриспруденції, кардинальності проведених перетворень, що, по суті, змінили юридичне життя країни до невпізнання, ні за найвищим рівнем законодавчої техніки [57, с. 7–8, 10–12].

На необхідності глибокого і всебічного вивчення минулої судової реформи акцентують увагу й інші сучасні дослідники.

Зокрема, В. Мікеленас із прийняттям статутів пов'язує початок процесів уніфікації, гармонізації та європеїзації цивільного процесу. Вчений зазначає, що якщо розглядати процес європеїзації ширше, як добровільну міграцію ідей правової думки та досягнень у сфері правотворчості, то очевидно, що цей процес почався ще в XIX столітті й географія його поширення набагато ширше нинішньої території Європейського Союзу. І одним із прикладів цього процесу в такому його розумінні є підготовка і прийняття Статуту цивільного судочинства Росії 1864 року. Однак видається, продовжує автор, що значення Статуту 1864 року досі належним чином не оцінено з точки зору історичних тенденцій розвитку цивільного процесуального права. Тим часом історія підготовки і застосування Статуту 1864 року не лише в Росії, а й в інших країнах, дозволяє зробити висновок, що з точки зору порівняльного правознавства Статут 1864 року є чудовим прикладом обміну правовими ідеями і міжнародного правового співробітництва. Статут 1864 року є також чудовим прикладом того, що якісний законодавчий акт може бути добровільно і успішно застосований і в інших державах навіть після його скасування з тієї чи іншої причини в державі, що її прийняла [60, с. 14–15].

За свідченням І. О. Ізарової, дослідження, присвячені підготовці та реалізації судової реформи кінця XIX століття на територіях Російської імперії, можуть вказати оптимальні шляхи вирішення проблем, які й нині є актуальними для сучасного цивільного судочинства. Особливості реалізації Судових статутів, зокрема Статуту цивільного судочинства, на територіях українських губерній, які входили до складу Російської імперії, дасть можливість проаналізувати правові та ті, що впливають на них, соціокультурні феномени, що дозволить зробити висновки про перспективи уніфікації

національного цивільного процесуального законодавства і міжнародних стандартів правосуддя [35, с. 94–95].

Ми підтримуємо висловлені думки і вважаємо, що спадщина правової думки і законодавства розглянутого періоду не тільки не буде втрачена, а й позитивно вплине на сучасну законотворчість і цивілістичну процесуальну доктрину. Ми ж в цьому випадку лише позначимо найбільш істотні, на наш погляд, досягнення судової реформи. Це, перш за все, визначення ролі й значення судової влади в механізмі державного управління, її остаточне відділення від влади адміністративної; побудова системи судової влади, що включає найбільш наближені до потреб населення світові суди; послідовне проведення в судочинстві таких започаткувань як гласність, усність, диспозитивність та змагальність; реалізація в процесуальному законодавстві концепту двох інстанцій; визначення ролі касаційної інстанції в контексті досягнення єдності судової практики та інші.

На підтвердження своїх слів, зазначимо лише деякі норми СЦС, що визначають модель цивільної процесуальної діяльності того часу.

Статут цивільного судочинства враховував те, що сторони самі визначають початок виникнення процесу. Відповідно до ст. 4 судові установи можуть починати провадження цивільної справи не інакше, як внаслідок прохання про те осіб, яких ті справи стосуються, і вирішувати їх не інакше, як після вислуховування пояснень протилежної сторони або після закінчення призначеного для їх надання строку.

Цивільні справи підлягають вирішенню по суті тільки у двох судових інстанціях. Кожний визнається здатним вишукувати докази й захищати на суді свої права (ст. 17 СЦС).

Статут цивільного судочинства передбачав проведення гласного судового розгляду. Враховуючи зміст ст. 13, під час усіх дій судових установ із провадження цивільних справ, за винятком випадків, зазначених у законі, допускається присутність сторін і сторонніх осіб та надання позовниками словесних пояснень.

Під час звернення до суду позивач мав указати відповідача, ціну позову, обставини, з яких позов виникає, а також пункт щодо прохання, який містить у собі вимогу позивача (ст. 257 СЦС). Згідно зі статтями 131, 706 СЦС суддя не має права ні ухвалювати рішення щодо предметів, до яких не пред'явлена вимога, ні присуджувати більше за те, що вимагалось сторонами.

Розвиваючи диспозитивні права сторін, законодавство припускало можливість позивача зменшити свої вимоги, заявлені в позовному проханні, але не збільшувати їх, не змінювати по суті і не висувати нові вимоги, за винятком тих, що впливали безпосередньо із заявлених у позовному проханні (ст. 332 СЦС). Сторони мали змогу впливати на хід процесу. Відповідно до статей 320, 321 СЦС із пропуском однією зі сторін строку на надання свого пояснення інша сторона може просити голову суду про негайне призначення засідання для слухання справи. Після закінчення строку на подання спростування право просити про призначення засідання для слухання справи надається позивачеві та відповідачеві.

Статут цивільного судочинства закріплював змагальну форму ведення процесу. Доповідь у справі і словесне змагання сторін відбувалось у відкритому засіданні суду (ст. 324). За змістом закону, словесне змагання позовників полягало у викладенні спершу позивачем, а потім відповідачем їхніх вимог, обставин і доказів, на яких ці вимоги ґрунтуються (ст. 330 СЦС). Була передбачена й можливість схиляння сторін до миру, яке виконував голова суду під час словесного змагання (ст. 337 СЦС).

Важливим видається положення законодавства про те, що суд у жодному випадку не збирав сам доказів або довідок, а ухвалював рішення тільки на доказах, наданих сторонами. Рішення суду мало ґрунтуватися на доказах, наданих сторонами, також на доказах, які висловили під час усного змагання (ст. 339 СЦС).

Законодавець приділив особливу увагу попередній письмовій підготовці цивільних справ. Кількість змагальних паперів, які могли подати сторони, обмежувалась чотирма – по дві з кожної сторони. Папери ці – позовне

прохання, відповідь, заперечення та спростування. До строку, призначеного для явки до суду, відповідач зобов'язаний надати до суду письмову відповідь на позовне прохання, в якій мало бути зрозуміло зазначено, визнає відповідач або заперечує вимоги позивача, і ті обставини, на яких ця вимога ґрунтується. У відповіді мали бути викладені обставини, на яких заснований спір відповідача, і наведено докази, які підкріплювали цей спір (статті 314–316 СЦС). Щодо заперечення і спростування дотримувались правил, які викладені у статтях 314–316 СЦС [23, с. 42–44].

Крім СЦС Російської Імперії для сучасного дослідника становлять значний інтерес також положення Австрійського Статуту цивільного судочинства, що діяв, як відомо, на частини земель сучасної Західної України. Втім, як зазначають правознавці, на західноукраїнських землях австрійське законодавство поступово почали запроваджувати з 1772 року. До правління Марії Терези цивільні процесуальні норми містились у численних статутах, виданих окремо для кожної із територій земель. У 1782 році, за панування Йосифа II, чинності набув Загальний судовий закон, проте у зв'язку із його практичною недосконалістю у 1796 році було прийнято Австрійський Цивільний процесуальний кодекс, який детально регулював усі стадії цивільного процесу. Однак, на практиці застосування його норм призводило до затягування та неефективності судового захисту. Від того часу було запроваджено низку нормативно-правових актів, були намагання здійснити їх кодифікацію та реформувати здійснення цивільного судочинства. Досконало це вдалось зробити лише у 1895 році завдяки запровадженню Закону про судовий процес у цивільних справах [59, с. 22].

Австрійське цивільне процесуальне законодавство, звичайно, з'являлося і розвивалося не на порожньому місці. Цьому передували серйозні наукові дискусії про сутність цивільного процесу, його мету, правове становище і повноваження суду, сторін та інших учасників судового процесу. Не слід забувати і про спроби створення єдиного ЦПК для всіх німецьких держав, що зробило певний вплив на австрійського законодавця [55, с. 122–123]. Варто

зазначити, що вперше цивільний процесуальний порядок ґрунтувався на принципах усності, гласності, відкритості, безпосередності та вільного доказування [63, с. 25].

Австрійська модель судочинства і реалізовані в цивільному процесуальному законодавстві ідеї соціального цивільного процесу довели свою необхідність і затребуваність на довгі роки. Більш того, можна стверджувати, що так звані публічно-правові засади процесу, добре відомі й нині, були закладені саме в період дії австрійського СЦС 1895 року. Це, без сумніву, була епоха концептів, які передбачають панування публічно-правових методів у цілях цивільного судочинства [94, с. 208].

Проводячи подальше дослідження і порівняння концептуальних основ цивільного судочинства, звертає на себе увагу радянський період української державності. Це був етап кардинальних змін судової системи і судочинства, відмови від наступності правової думки і процесуального законодавства, побудови соціалістичного правосуддя, з властивою йому специфікою процесуальних відносин. На шляху до здобуття незалежності Україна отримала три ЦПК – 1924, 1929 і 1963 років.

Цивільно-процесуальний кодекс УСРР, який було прийнято 30 червня 1924 року та введено в дію з 1 жовтня того ж року, став першим систематизованим джерелом з норм чинного на той час в Україні цивільного процесу. Він складався з 5 частин, 36 розділів та 316 статей, що свідчило про спрощення та прискорення цивільного судочинства в порівнянні з дореволюційним періодом [105, с. 24–27].

На зміну цьому кодексу в 1929 році прийшов новий ЦПК УРСР. Однак він не додав будь-яких істотних змін цивільної процесуальної форм. Більш того, можна говорити про послідовне погіршення якості цивільного процесуального закону. Так, у ньому не знайшли закріплення завдання цивільного судочинства, низка принципів не зафіксована у змісті процесуальних норм, були відсутні ряд стадій судочинства, більшість процесуальних дій суду не обмежувалися строками, посилювалася активність

суду тощо. З часом до ЦПК УРСР було внесено велику кількість змін та доповнень [16, с. 85]. На думку дослідників, цей Кодекс не змінив форми існуючого цивільного судочинства, по суті змістовно та структурно дублюючи ЦПК 1924 року [50, с. 18–19].

З цілком зрозумілих причин наступна редакція ЦПК УРСР була розроблена лише в результаті проведеної повномасштабної кодифікації всієї системи радянського законодавства в середині XX століття. За свідченням В. В. Комарова, специфіка цивільного процесу за ЦПК 1963 року особливо проявляється в принципах диспозитивності і змагальності, закріплених у ньому специфічним чином. Акцент саме на ці принципи пояснюється тим, що, виходячи з досвіду наступних змін Кодексу, найбільш важко було відмовитися від певного трактування диспозитивності та змагальності. Закріплення принципів диспозитивності та змагальності в Кодексі здійснювалося у правовій формі, яка концептуально виходила з єдності інтересів особистості та держави і суспільства, а також вимоги об'єктивної істини як мети цивільного судочинства [50, с. 18–19].

Сучасний етап розвитку правосуддя в цивільних справах багато в чому зумовлений історичними подіями виходу України зі складу СРСР і здобуттям незалежності. Україна отримала кілька концепцій судово-правової реформи.

Головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади в 1992 році було заявлено перебудову судової системи, створення нового законодавства та вдосконалення форм судочинства.

Розглянута концепція мала більш декларативне значення, ніж містила глибокий аналіз необхідних перетворень і їх наслідків. У кінцевому підсумку, власне відсутність цілісного бачення розвитку судової влади та судочинства призвело до появи в 2006 році другої концепції. Вона мала назву Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів. Її метою було забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до

європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд.

Ця концепція примітна вже тим, що в ній вперше говориться про верховенство права як основоположний напрям розвитку всієї правової системи України. За задумом творців концепції, реалізації верховенства права повинна привести до належного функціонування судової системи, забезпечення права кожного громадянина на справедливий і доступний суд. Крім того, концепція зачіпає й інші не менш важливі питання – створення належної методологічної основи розвитку правосуддя, оптимізація судоустрою, вирішення нагромаджених проблем виконання судових рішень та ін.

Однак, з часом стає все більш очевидним, що ця концепція так і не була до кінця реалізованою. Правильні в цілому тези так і залишилися переважно намірами. Не міняє суті справи й прийняття в 2004 році нового ЦПК України, редакція якого в 2017 році зазнала істотних змін. Наскільки вони виявилися корисними і витребуваними практикою правозастосування, ми будемо говорити крізь призму нашого предмета дослідження в наступних розділах дисертації.

Питання майбутнього розвитку законодавства про судоустрій і судочинство до теперішнього часу залишаються відкритими. Це ще раз свідчить про те, що пропоновані концепції судово-правових реформ не мали характеру концептуально завершених і тому не досягли бажаних цілей. Зауважимо, що в Україні були прийняті й інші нормативні документи, що стосуються судової влади і судочинства.

Так, Стратегія реформування судоустрою, судочинства й суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки передбачала перегляд структури судової системи України шляхом визначення чітких критеріїв і механізмів розмежування судових юрисдикцій адміністративних, господарських і загальних (цивільних і кримінальних) судів; поступового впровадження та розширення застосування суду присяжних; посилення ролі судового збору як основного джерела фінансування судової системи; забезпечення широкого

використання інформаційних систем для надання більшої кількості послуг «електронного правосуддя»; упровадження механізмів забезпечення вирішення спорів і протидії зловживанням процесуальними правами; розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів; вивчення доцільності введення мирових суддів; визначення категорій справ у кожній юрисдикції, в яких зменшується кількість стадій оскарження; зменшення навантаження на суди; розробки системи перегляду судових рішень та повторного перегляду справ за нововиявленими обставинами для забезпечення кращого доступу до правосуддя, сприяння єдності практики та ліпшого роз'яснення судових рішень; удосконалення процесуальних повноважень касаційної інстанції; запровадження інструментів і методології для оцінки функціонування судової системи відповідно до стандартів Ради Європи.

Ми не будемо зараз детально зупинятися на характеристиці цитованих стратегій, тільки зазначимо певний ступінь спільності поставлених завдань, а також більший акцент на проблемах судоустрою. При цьому, на нашу думку, проблеми судової влади мають у тому числі, і яскраво виражений судочинний характер.

Варто особливо наголосити, що реформування правосуддя не може бути спонтанним. Йому передують кропітка праця із виявлення недоліків, які не дозволяють ефективно функціонувати цивільному судочинству і забезпечувати справедливий судовий розгляд. Виявлені причини багато в чому зумовлюють перелік тих заходів, які необхідно вжити для усунення недоліків і підвищення таким чином ефективності цивільного судочинства. У зв'язку з цим, вважаємо, що однією з основних причин подальшого реформування системи правосуддя повинно стати реальне забезпечення верховенства права а, в кінцевому підсумку, справедливості судового розгляду і вирішення цивільних справ. Такі нині потреби і очікування не лише суспільства і конкретних учасників судового процесу, а й держави в цілому,

яка декларує повагу і захист прав, свобод та інтересів різних суб'єктів права, а також прагнення відповідати ознакам правової та демократичної держави.

1.2 Огляд стану наукової розробленості проблеми верховенства права в цивільному судочинстві

Звернення до наукових праць, що нині становлять велику спадщину цивільної процесуальної думки, вважаємо слушним з кількох причин. По-перше, подальше дослідження обраного предмета нерозривно пов'язане з необхідністю сучасного осмислення (критичного аналізу) стану наукової розробленості проблеми верховенства права в цивільному судочинстві. По-друге, забезпечення наступності наукового знання про судову владу та цивільне судочинство та поява на цій основі нових положень, висновків та гіпотез – одне із завдань процесуальної науки.

Не можна сказати, що проблематика верховенства права супроводжує всі етапи становлення цивілістичної процесуальної доктрини. Пам'ятаючи про фактори, що зумовили її появу та розвиток у до- і пореформений період, стає очевидним формування предметів науки цивільного процесуального права. І якщо спочатку такого розвитку першочергове завдання бачилося у створенні власне вітчизняних процесуальних шкіл, заснованих, передусім, на європейському досвіді та цінностях, то з позиції пройденого гіркого історичного шляху можна констатувати втрату накопиченого знання, що має глобальний контекст і спроби формування особливого типу правосуддя у цивільних справах. Звичайно, це не могло не позначитися і на характері досліджень цивільного судочинства.

Перетворення, спрямовані на утвердження прав і свобод людини, висунули на перший план проблему забезпечення їх реалізації. Виникло нове явище, що потребує адекватного наукового аналізу та відображення в законодавстві – верховенство права.

З метою з'ясування стану наукової розробленості цієї проблеми ми, крім іншого, звернемося й до загальнотеоретичних аспектів вивчення верховенства права, вважаючи їх основним базисом галузевих правових наук. Одразу наголосимо, що ми не ставили собі за мету вказати всіх авторів, науковий інтерес яких пов'язаний з аналізованою темою. Ми свідомо обмежили їхнє коло і зупинилися лише на тих досягненнях правової думки, які здалися нам вартими уваги в контексті нашого вивчення і пізнання.

Почнемо із загальної теорії держави і права. У науковій праці С. П. Головатого (Верховенство права: монографія: у 3-х кн. Київ: Вид-во «Фенікс», 2006) досліджено верховенство права як доктрину конституційної теорії та принцип юридичної практики. Розкрито значення цієї доктрини для теорії та практики нового українського конституціоналізму на основі: теоретичної спадщини античних мислителів; середньовічної пам'ятки права Великої Хартії 1215 року; класичних творів теоретиків європейського лібералізму доби Просвітництва; доробку представників наукової школи природного права; політико-юридичних документів, породжених Американською та Французькою революціями XVIII століття; праць основоположника доктрини верховенства права англійського професора Альберта Венна Дайсі (XIX ст.); аналізу її розвитку у другій половині XX століття у рамках конституційної теорії як англосаксонської, так і континентально-європейської систем права.

Досліджено зміст юридичного принципу верховенства права на основі доробку інституційних і експертних органів ООН (Міжнародної комісії юристів), Ради Європи, Європейського Союзу та з урахуванням тлумачної діяльності Європейського Суду з прав людини у Страсбурзі.

Досліджено питання зародження і розвитку українського конституціоналізму, утвердження верховенства права в Україні та труднощі, які супроводжують цей процес, зумовлені спадщиною російської культурної традиції, наслідками марксизму-ленінізму та догматизмом юридичного позитивізму радянського зразка. Витлумачено верховенство права як

основоположний принцип новітнього українського конституційного права. Запропоновано докорінно відмінний від панівного у вітчизняній науці погляд на природу українського основоположного акта – Конституцію 1996 року [19].

У своїх подальших працях автор акцентує увагу на тому, що поняття «верховенство права» не набуло свого опрацювання в юридичних текстах і в практиці такою ж мірою, як інші підвалини Ради Європи – «права людини» та «демократія». Права людини лежать в основі величезного корпусу конституційних і законодавчих положень та судової практики – як на національному, так і на міжнародному рівнях. Демократія впроваджена за допомогою докладних положень щодо виборів та функціонування інститутів, навіть якщо вони часто не стосуються цього поняття. Законодавчі положення щодо верховенства права, як на національному, так і на міжнародному рівнях, мають дуже загальний характер та не визначають цього поняття докладно. Це спричинило сумніви щодо самої корисності розглядати верховенство права як юридичну концепцію практичного характеру. Проте поняття верховенства права все частіше входить до текстів національного і міжнародного права та судової практики, особливо практики Європейського Суду з прав людини. Однак верховенство права насправді становить основоположний і спільний європейський стандарт за змістом – скеровувати та стримувати здійснення демократичної влади [18, с. 182, 183].

М. І. Козюбра розкриває зміст поняття верховенства права через призму його основних вимог, що, на думку автора, є найбільш продуктивним для розуміння верховенства права. Аналізується стан та перспективи дотримання цих вимог у діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади. Особливу увагу приділено принципу верховенства Конституції в утвердженні верховенства права в Україні [43, с. 6–18].

В одній зі своїх численних праць вчений аналізує основні вимоги, які нині є спільними для правової держави – «Rechtsstaat» і верховенство права – «Rule of law», незважаючи на особливості становлення і розвитку відповідних концепцій. Особливу увагу приділяє невід’ємним, невідчужуваним правам і

свободам людини як правовому першоджерелу, принципам розподілу влади, обмеженню дискреційних повноважень, верховенству Конституції, визначеності, пропорційності, правової безпеки і захисту довіри, незалежності суду тощо [47, с. 3–9]. Наведемо й інші праці визнаного теоретика українського права [45, с. 24–32; 40, с. 148–173; 44, с. 24–35; 43, с. 6–18; 46, с. 3–8; 42, с. 30–63; 41, с. 146–178].

Р. О. Падалка виділяє етапи зародження та розвитку верховенства права. Розглядає основні підходи до сучасного тлумачення змісту принципу верховенства права. До основних напрямів забезпечення верховенства права в Україні належать: 1) здійснення належного нормативного закріплення поняття «верховенство права» для забезпечення однакового його розуміння та застосування не лише на конституційному рівні, а й у законодавстві інших галузей; 2) забезпечення конституційної законності, яку можна розглядати як основоположний принцип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає в неухильному дотриманні ними норм Конституції України; 3) забезпечення доступу до правосуддя; 4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом; 5) забезпечення ефективної процедури підбору кандидатів на посади суддів; 6) визначення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання своїх повноважень з метою досягнення корисливих цілей; за поведінку, яка дискредитує статус судді; 7) подолання корупції, що має психологічний аспект, адже посадову особу, яка характеризується низьким рівнем правової свідомості (правовий нігілізм), відсутністю чіткої ідеології державної служби, ігноруванням моральних принципів, легше схилити до вчинення корупційних діянь [68, с. 164–169].

О. В. Петришин обґрунтовує юридичний підхід до розуміння верховенства права в контексті співвідношення права і закону, необхідність

пошуку органічного (ідеального та соціального) змісту права. Наголошує на діяльній характеристиці праворозуміння і принципу верховенства (панування) права. Наголошує на особливій ролі суду в реалізації верховенства права, захисті прав людини. Як необхідна складова верховенства права розглядається формальна законність.

На думку автора, запровадження принципу верховенства права пов'язано з таким. По-перше, поглибленням усталеного для вітчизняного правознавства принципу законності шляхом адаптації до його змісту фундаментальних правових чинників – конституційних норм та принципів Основного Закону, міжнародних стандартів прав і свобод людини. По-друге, визнанням поряд із визначенням закону основною формою права необхідності використання потенціалу інших джерел права. По-третє, особливим статусом судової влади як професійного та колегіального арбітра з питань права, уповноваженого приймати остаточні правові рішення насамперед щодо захисту прав і свобод людини. Тому верховенство права покликане бути певним стандартом не лише законодавчої діяльності, а й ухвалення судових рішень, який засвідчує неупередженість правосуддя й намагання суддів забезпечити справедливість ухваленням відповідного рішення. Звідси принципові вимоги до рівня кваліфікації суддів, доступності до суду, належної організації системи судової влади [70, с. 33–34]. Верховенству права присвячені й інші праці вченого [71, с. 49–57; 72, с. 458–460; 69, с. 18–30].

С. П. Погребняк зазначає, що принцип верховенства права є фундаментом, на якому базуються більш специфічні й детальні правила і принципи. Так, одна з основних складових верховенства права, його необхідний наслідок і умова реалізації – принцип правової визначеності.

Зміст принципу правової визначеності становлять дві групи відповідних вимог: вимоги до нормативно-правових актів і вимоги до їх застосування. Принцип правової визначеності зумовлює низку вимог до застосування нормативно-правових актів: нормативно-правові акти повинні виконуватися; повинна існувати практика уточнення (конкретизації) змісту нормативно-

правових актів; має існувати практика одноманітного застосування закону; рішення судів щодо застосування закону мають бути остаточними і обов'язковими та підлягати виконанню [76, с. 35–36]. Слід звернути увагу також на інші праці вченого [75, с. 3–13; 77, с. 71–77; 74, с. 29–36].

Звернемося тепер до доктрини цивільного судочинства. Так, О. С. Ткачук у дисертаційному дослідженні проблем реалізації судової влади в цивільному судочинстві розглядає коло питань щодо інтегрованого розуміння верховенства права як певного стандарту в аспекті судового тлумачення та правозастосування, що, як наслідок, впливає на ефективність цивільного судочинства.

Автор наголошує, що верховенство права має статус універсальної цінності і є легітимуючим політичним ідеалом сучасного демократичного суспільства. Разом із тим, для практики судового тлумачення і правозастосування такий масштаб виступає лише загальним виміром. Для прикладної інтерпретації верховенства права загальноприйнятними є формальна та субстантивна (матеріальна) концепції верховенства права. Представники формальної концепції роблять акцент на мінімальних процедурних вимогах верховенства права, відкидаючи необхідність дослідження змісту відповідних правових норм. Її конструкція не передбачає посилення на фундаментальні права, демократію та критерії справедливості і зводиться до системи формальних характеристик (передбачуваність, доступність та зрозумілість законів; стабільність законів; гарантування незалежності судів; наділення судів повноваженнями щодо контролю за цими принципами; доступність правосуддя тощо). Представники субстантивної концепції не відкидають формальних вимог верховенства права, але в конструкції верховенства права додають певні матеріально-правові вимоги, якими найчастіше виступають цінності демократичного суспільства (демократія, вимога розподілу влади, орієнтація на права людини тощо), що надає розумінню верховенства права більш змістовного характеру.

Вчений доводить, що найбільш правильним та зумовленим праксіологічними причинами видається субстантивний підхід. Інтерпретація верховенства права в такій площині дає підстави для виокремлення його базових складових у рамках конвенційної системи та певної алгоритмізації їх застосування, що полягає в наступному.

По-перше, виходячи з підходів, вироблених прецедентною практикою ЄСПЛ, на загальному рівні верховенство права має розглядатися як вихідне положення, притаманне усім статтям ЄКПЛ, а тому судове правотлумачення та правозастосування мають базуватися на основоположному принципі верховенства права як вихідному положенні, загальному стандарті, що не може бути порушений. По-друге, загальний підхід має конкретизуватися через використання ключових концептів верховенства права, що відбивають квінтесенцію верховенства права в рамках конвенційної системи та всієї системи конвенційних прав [114, с. 19, 20].

Д. Д. Луспеник у своїй праці «Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності» зазначає, що першочергове значення для з'ясування сутності принципу верховенства права у цивільному судочинстві має його інтерпретація ЄСПЛ. Проте зосередження уваги на суто процедурних аспектах верховенства права як гарантіях п. 1 ст. 6 Конвенції не вичерпується проблематика застосування верховенства права в цивільному судочинстві, адже окрім забезпечення суто процесуальних гарантій суддя має також зважати і на матеріально-правові аспекти верховенства права, а тому суди мають застосовувати більш широкий підхід до дослідження верховенства права у цивільному судочинстві, що дасть змогу зосередити увагу не лише на суто процесуальних гарантіях, передбачених у п. 1 ст. 6 Конвенції, а й на змістовних складових верховенства права в цивільному судочинстві, що має особливе значення з погляду проблематики судового правотлумачення і судового правозастосування [56, с. 17, 18].

О. В. Дем'янова, досліджуючи «Верховенство права в цивільному судочинстві: змістовні положення в контексті приватних та публічних засад регулювання», звертається до змісту доктрини верховенства права та перспективи її реалізації в цивільному судочинстві України. У цій площині автор вважає за необхідне наголосити тільки на окремих положеннях, визначальних для характеристики цивільних процесуальних відносин як середовища реалізації верховенства права.

По-перше, навряд чи існують підстави для протиставлення публічних відносин диспозитивним; названі характеристики мають певною мірою різні площини реалізації. По-друге, доречним буде звернення до особливостей реалізації диспозитивності на різних етапах правового впливу, зокрема в нормах та правовій діяльності. По-третє, диспозитивність як закріплена свобода має зворотнім боком відповідальність. Хід, результат розгляду та вирішення справи безпосередньо залежать від процесуальної діяльності учасників справи. Глобальною передумовою правосудності рішень суду є виконання учасниками цивільного судочинства своїх обов'язків та активна реалізація прав. Поєднання в процесі моментів реалізації диспозитивних прав учасників та владних повноважень суду, втілене в неподільному результаті, створює особливий режим взаємодії та взаємної відповідальності приватних суб'єктів і держави, що зобов'язує використовувати гнучкі механізми регулювання для встановлення оптимального співвідношення й ефективного функціонування судочинства [26, с. 146, 147].

В іншій своїй роботі О. В. Дем'янова досліджує методологічну роль доктрини верховенства права в цивільному судочинстві України. Висвітлює змістовні положення доктрини верховенства права в аспекті значення для праворозуміння та визначення основних понять цивільного процесу. Приділяє увагу з'ясуванню методологічного значення верховенства права в контексті систематизації доктринальних положень науки цивільного процесу, визначення пріоритетних напрямів розвитку теорії та практики.

Стверджує, що верховенство права як імператив цивільного процесуального права та цивільного судочинства володіє потужним методологічним потенціалом, який охоплює як процес нормотворення, так і правозастосування. Методологічне значення верховенства права реалізується через своєрідний підхід до праворозуміння, котрий зумовлює визначення змісту та обсягу категорій, що мають системотворче значення для сфери цивільного процесу, встановлення загальних правил їх співвідношення. Верховенство права привносить власну діалектику комплементарної взаємодії нормативної та практичної площини процесуально-правової реальності. Також верховенство права корегує бачення механізму правового регулювання, виокремлюючи в якості істотних низку вихідних положень. До таких, зокрема, у сфері цивільного судочинства, належить дуалізм і конкуренція норми права та судового прецеденту, рушійна роль правосвідомості, пріоритет суспільних потреб та обґрунтованих очікувань в якості критеріїв оцінки судочинства, доповнення парадигми упередження державно-владного свавілля протидії суспільній дискримінації. Їх розвиток визначає пріоритет певних напрямів розвитку правової думки та шляхів оптимізації правової реальності, серед яких деталізація процесуального статусу суду, зміна співвідношення імперативних і диспозитивних процесуальних правил, розвиток положень процесуальної відповідальності усіх учасників судочинства тощо. Отже, з огляду на власний світоглядний підхід, вплив на визначення понять і категорій, власний спосіб детермінації правил функціонування процесуального механізму, своєрідне упорядкування наукового знання, визначення переважних шляхів розвитку науки та судової практики верховенство права повною мірою може вважатися методологічною концепцією для науки цивільного процесуального права [28, с. 85, 88].

Цитований автор також досліджує феномен верховенства права щодо цивільного процесу. О. В. Дем'янова зазначає, що заслуговують на увагу твердження тих авторів, котрі наголошують на необхідності шукати джерело таких принципів поза межами відповідної галузі права. До таких категорій,

безумовно, належить і верховенство права. Підхід до дослідження верховенства права як імператива, вектора розбудови та критерію оцінки цивільного процесуального права відкриває низку позитивних моментів. Насамперед за таких умов дослідження базується на послідовному розмежуванні явищ зі сфери ідеального та явищ реальних. По-друге, дозволяє розглядати цивільне судочинство як динамічну систему, аналізувати в розвитку. По-третє, це знімає необхідність складної градації у межах такої категорії, як «принципи цивільного судочинства», дає змогу пояснити якісне, змістовне та ціннісне розмаїття його вихідних ідей, що сприяє не лише термінологічній і доктринальній єдності, а й формуванню сталої судової практики.

Таким чином, незважаючи на те, що у вітчизняній науці верховенство права прийнято досліджувати з позицій принципу, в площині цивільного процесуального права такий підхід не може вважатися вичерпним та вимагає певного коригування. З огляду на такі фактори, як історія виникнення та становлення, змістовне наповнення та функціональне призначення, верховенство права слід визнати імперативом цивільного судочинства та цивільного процесуального права [25, с. 11, 18, 19].

О. В. Дем'янова в науковій праці «Баланс інтересів як чинник визначення змісту верховенства права в цивільному судочинстві» наголошує, що формування сутнісних елементів змісту верховенства права в цивільному судочинстві ґрунтується на поєднанні обмеження державної влади з огляду на дотримання прав людини зі спрямованістю на досягнення балансу інтересів різних суб'єктів – учасників приватних відносин, держави, суспільства. Постійний пошук балансу конгломерату залучених у сферу цивільного судочинства інтересів, з урахуванням їх різної характеристики, інтенсивності, значення, захищеності тощо – актуальне завдання усіх свідомих суб'єктів суспільно-державного життя. Особливе значення воно має для держави, для якої складає обов'язок, що реалізується як законодавцем, так і судовою владою. Баланс інтересів має знаходити втілення і на рівні правових норм, і на

рівні їх практичної реалізації. Тому у справі забезпечення балансу інтересів підкреслено важливого значення набуває безперервна взаємодія законодавства та судової практики [24, с. 42, 45].

У роботі «Інструментальні аспекти змісту доктрини верховенства права та перспективи її реалізації в цивільному судочинстві України» О. В. Дем'янова пише, що концептуальна розбудова цивільного судочинства як однієї з основних складових правової системи України має відбуватися на засадах верховенства права з огляду на адекватність цієї доктрини для вирішення нагальних проблем та розвитку в напрямі вдосконалення.

Верховенство права як доктрина реальності потрібне нашому суспільству в правовій системі як ідеал конкретний, найближчий. Його вимоги мають зумовлюватися історичними, соціальними умовами та становити собою найближчі й найнеобхідніші кроки в напрямі вдосконалення. Зміст верховенства права повинен отримати настільки конкретне тлумачення, щоб його міг застосувати кожний суддя в окремій справі. Своєю чергою механізм впровадження верховенства права має будуватися на перспективі поступального наближення: досягнення найближчих завдань зумовлює постановку наступних. Саме таким еволюційним шляхом має йти розвиток цивільного судочинства в контексті впровадження верховенства права [27, с. 73–76].

О. В. Колісник, розглядаючи проблемні аспекти запровадження принципу верховенства права в національне судочинство, зазначає, що принцип верховенства права є досить багатограним поняттям, яке, на думку Європейського суду з прав людини, охоплює такі категорії, як якість закону, принцип правової визначеності, судовий контроль за виконавчою гілкою влади, обов'язковість виконання рішень, збалансованість інтересів окремого індивіда з інтересами інших членів суспільства. Саме в такому сенсі принцип верховенства права має бути втілений в українські правові реалії судоустрою і судочинства. В умовах європейської інтеграції саме антропоцентричне тлумачення змісту принципу верховенства права сприятиме ефективній

реалізації завдань із захисту прав людини органами судової влади [48, с. 93, 94].

Ю. Ю. Рябченко свою працю присвятив визначенню відправної наукової концепції розуміння верховенства права в цивільному судочинстві з метою подальшого розкриття співвідношення вказаного принципу з принципом законності під час здійснення правосуддя в цивільних справах.

Автор наголошує, що співвідношення принципів верховенства права та законності характеризується поєднанням: а) сприйняття принципу законності як складової принципу верховенства права у частині вимоги щодо правового змісту законів; б) наявності самостійного об'єкту вимог принципу законності порівняно з принципом верховенства права, що зумовлено різним змістом цих принципів. Вимоги, що виділяються відповідно до практики ЄСПЛ у складі принципу законності, в судовому правозастосуванні мають доповнювати відповідні вимоги, що виділяються щодо цього принципу у вітчизняній науці [92, с. 72, 75, 76].

Д. М. Сибільов, аналізуючи принцип законності та верховенства права у виконавчому провадженні, вважає, що принцип верховенства права є закріпленим нормативно, зберігаючи свою невизначеність з огляду на свої правозастосовні ознаки. З точки зору законодавства про виконавче провадження цей принцип виглядає як продовження принципу законності. Можна зробити загальний висновок, що неузгодженість чинного законодавства, а за великим рахунком – невизначеність вітчизняної правової ідеології, еклектика серед ідеологічних запозичень, де змішалися такі доктрини, як романо-германська та англосаксонська, призводять до конфлікту між принципами верховенства права та законності [95, с. 125, 126].

С. О. Якимчук досліджує динаміку розвитку правового регулювання принципу верховенства права та його впливу на розвиток цивільного процесуального законодавства, вплив на такий принцип міжнародного законодавства та тенденції до удосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері.

Принцип верховенства права в межах цивільного процесуального права передбачає забезпечення доступу кожної заінтересованої особи до правосуддя з метою захисту своїх порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, свобод та інтересів з додержанням вимог справедливого судового розгляду, принципу правової визначеності та виконання остаточних судових рішень без втручання законодавця у процес здійснення правосуддя та застосування зрозумілого та передбачуваного закону [145, с. 355, 363, 364].

Г. П. Тимченко і О. В. Дем'янова у праці «Верховенство права як основа гармонізації цивільного процесуального законодавства із законодавством Європейського Союзу» пропонують кваліфікувати верховенство права як домінанти цивільного процесуального права. При цьому обрання конкретного слова (у даному випадку – «домінанти») для позначення відношення верховенства права до цивільного судочинства не є визначальним. Адже йдеться не про мовленеві відтінки значення, а про сутнісні акценти, які в обраній площині вказують на роль та значення верховенства права, котрі виходять за межі традиційного розуміння принципу в цивільному процесі.

Підхід до дослідження верховенства права як домінанти, вектора розбудови та критерію оцінки цивільного процесуального права відкриває низку позитивних моментів. Перш за все, за таких умов дослідження базується на послідовному розмежуванні явищ зі сфери ідеального та явищ реальних. По-друге, дає змогу розглядати цивільне судочинство як динамічну систему, аналізувати в розвитку. По-третє, це знімає необхідність складної градації в межах такої категорії як «принципи цивільного судочинства», дозволяє пояснити якісні, змістовні та ціннісні різноманіття його вихідних ідей, що сприяє не тільки термінологічній і доктринальній єдності, а й формуванню сталої судової практики.

Верховенство права вимагає корегування мети цивільного судочинства. Захист цивільних прав має бути винесений як загальна мета функціонування держави та отримати конституційне закріплення. Його реалізація можлива лише завдяки системному підходу, що поряд з організацією судочинства має

включати в себе нормативне забезпечення, адміністративні заходи, матеріально-правове регулювання, нотаріат, реєстраційні заходи тощо. Діяльність судової влади з-поміж інших елементів системи захисту займає місце основної ланки принципового значення, однак мета судочинства в цивільних справах має визначатися адекватно тій ділянці впливу, яка є доступною для функціонального впливу і виокремлюватися в площині безпосереднього призначення – вирішення спорів (конфліктів) [111, с. 260, 265, 266, 273, 274, 296, 297, 298].

Г. П. Тимченко досліджує доктрину принципу верховенства права та практики його реалізації в судочинстві України. Аргументує складові (елементи) цього принципу, дає критичний аналіз сучасного підходу законодавця до розглянутого принципу.

Проведене дослідження принципу верховенства права дає підстави для формулювання певних висновків і перспектив подальших розвідок у даному напрямі. По-перше, втілення цієї ідеї, яка притаманна багатьом правовим системам і на якій засновані нині визнані стандарти у сфері судового захисту, є однією з характеристик правової держави. По-друге, через принцип верховенства права мають утверджуватися і реалізовуватися права і свободи людини. Держава тільки тоді може існувати і еволюціонувати в своєму розвитку, коли вона побудована з урахуванням певних базових цінностей, які склалися в суспільстві. Такими цінностями, котрі є квінтесенцією правових держав і розвинених демократій, є права і свободи громадян, їх пріоритетність перед іншими цінностями у розвитку держави. По-третє, хоча необхідність забезпечити верховенство права є ключовою ідеєю при прийнятті рішень, можна виділити два зрізи пізнання цього принципу – через судоустрій і через судочинство [107, с. 232, 235, 236].

Окремо слід виділити цикл наукових праць Т. А. Цувіної, присвячених принципу верховенства права в цивільному судочинстві.

Наукова праця «Національна модель апеляції та право на справедливий судовий розгляд: деякі зауваги в контексті принципу верховенства права»

присвячена дослідженню національної моделі апеляції в аспекті дотримання вимог права на справедливий судовий розгляд, закріпленого в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що є одним із елементів принципу верховенства права в цивільному судочинстві.

Зокрема, Т. А. Цувіна аналізує підхід, вироблений ЄСПЛ у справах про порушення права на справедливий судовий розгляд у судах вищих інстанцій, відповідно до якого держави-учасниці ЄКПЛ не зобов'язані створювати апеляційні чи касаційні суди на рівні національних правопорядків, проте там, де такі суди створені, держави мають гарантувати дотримання вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ на рівні цих інстанцій. Автор оцінює окремі ознаки повної та неповної моделі апеляції, відтворені на рівні національного цивільного процесуального законодавства, на підставі чого робить висновок про змішану модель апеляції в цивільному судочинстві України, що тяжіє до повної та про більшу ефективність неповної моделі апеляції та необхідність її відтворення на рівні національного правопорядку [131, с. 139].

Аналізуючи принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини, Т. А. Цувіна проводить дослідження особливостей тлумачення принципу верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. Обґрунтовує доцільність групування окремих вимог верховенства права у практиці ЄСПЛ навколо засадничих концептів, що виступають елементами верховенства права у демократичному суспільстві. Такими елементами верховенства права у практиці ЄСПЛ визнаються законність, правова визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини [133, с. 376, 378].

Автор аналізує проблемні питання застосування правил цивільної юрисдикції у світлі основоположного принципу верховенства права та міжнародних стандартів права на справедливий судовий розгляд у цивільних справах відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і практики Європейського суду з прав людини щодо тлумачення та застосування цієї статті.

Т. А. Цувіна констатує, що проблема конфлікту юрисдикції потребує системного підходу. Натомість запропоновані варіанти її вирішення, пов'язані з регламентацією повноважень судів вищих інстанцій у разі наявності порушень правил предметної та суб'єктної юрисдикції, мають ситуативний характер та не сприяють її вирішенню, адже не є превентивними та не усувають першопричин порушення права на справедливий судовий розгляд, якими є відсутність чітких критеріїв розподілу судової юрисдикції на рівні національного законодавства [135, с. 85, 94, 95].

У науковій праці «Інститут конституційної скарги та перегляд судових рішень за виключними обставинами в контексті принципу верховенства права» вчений аналізує проблемні питання, які виникають під час перегляду судових рішень за виключними обставинами з підстав встановлення Конституційним Судом України неконституційності (конституційності) закону, іншого правового акта чи їхнього окремого положення, застосованого (не застосованого) судом під час вирішення справи, якщо рішення суду ще не виконане (п. 1 ч. 3 ст. 423 Цивільного процесуального кодексу України). На основі аналізу практики Верховного Суду робиться висновок щодо відсутності єдності підходів у застосуванні відповідного виду перегляду в різних видах судочинства. Обґрунтовується необхідність можливості перегляду судових рішень за виключними обставинами в разі визнання судових рішень неконституційним за наслідками розгляду конституційної скарги, незважаючи на законодавче положення про відсутність ретроспективної дії рішень Конституційного Суду України [130, с. 141].

Статтю «Принцип *res judicata* у цивільному судочинстві» присвячено вивченню базових підходів, вироблених у практиці Європейського суду з прав людини, до інтерпретації такої вимоги правової визначеності, як правило *res judicata*, в контексті тлумачення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що закріплює право кожного на справедливий судовий розгляд у цивільних справах.

На підставі аналізу зроблено висновок, що зміст правила *res judicata* у цивільному судочинстві зводиться до таких положень: а) сторони не мають права вимагати перегляду остаточного і обов'язкового судового рішення лише з метою проведення повторного слухання і нового вирішення справи, повноваження судів вищої інстанції щодо перегляду справ можуть використовуватися виключно для виправлення істотних судових помилок, фундаментальних дефектів провадження, перегляду неправомірних судових рішень, тобто мають існувати істотні підстави для перегляду остаточних та обов'язкових судових рішень; б) посадові особи держави, які не були стороною у справі, не повинні мати необмеженого часовими рамками права звертатися до суду зі скаргою на остаточне судове рішення з метою його скасування; в) процесуальні правила оскарження судових рішень щодо належних суб'єктів та строків оскарження, неможливості безпідставного поновлення строків оскарження, дотримання вимог до форми і змісту апеляційної та касаційної скарг тощо мають неухильно дотримуватися; г) новий розгляд справи за тотожним позовом, а також можливість обходу остаточних судових рішень шляхом подачі нових позовів до суду, які, хоча і не є тотожними, однак ґрунтуються на тих самих фактичних обставинах справи та мають на меті новий розгляд та вирішення справи, якщо у справі вже ухвалене остаточне рішення, є недопустимим; д) факти, встановлені в рішенні суду, що набрало законної сили, під час наступного розгляду справ між цими самими сторонами вважаються преюдиційними та не повинні встановлюватися повторно [132, с. 38].

Аналізуючи формальні та субстантивні концепції верховенства права в сучасному дискурсі, Т. А. Цувіна виходить із загальноприйнятого в літературі дуального поділу концепцій верховенства права на формальні (звужені, легалістські) та субстантивні (матеріальні, розширені, нелегалістські) та надає характеристику кожного з зазначених видів концепцій на основі аналізу поглядів таких учених, як А. Дайсі, Дж. Раз, Т. Р. С. Аллан, Р. Дворкін, Т. Бінгем та інші.

Формальні концепції верховенства права зводять останній до формальної законності та висувають дві групи вимог: а) вимоги до законодавчих приписів та порядку їх ухвалення (загальність, ясність, чіткість, сталість, заборона зворотної дії, доступність, передбачуваність тощо); б) вимоги до належної судової процедури (незалежність та неупередженість суддів, доступ до суду, забезпечення гарантій справедливого слухання, право бути вислуханим судом тощо).

Натомість субстантивні концепції верховенства права, окрім формальних вимог, висувають також певні змістовні вимоги до законодавчих приписів, наприклад, гарантування індивідуальних та політичних прав і свобод людини, необхідність дотримання загальних принципів права, моралі або забезпечення матеріальної справедливості під час вирішення справ судами, забезпечення загального добробуту тощо [137, с. 197].

Можна відзначити праці й інших авторів, які також ґрунтовно досліджують проблему верховенства права [51; 90, с. 52–58; 88, с. 30–37; 89, с. 33–38; 139, с. 52–61; 141, с. 67–71; 140, с. 175–186; 82].

Як бачимо, навіть короткий огляд основних точок зору та поглядів на проблему верховенства права, у тому числі й у цивільному судочинстві, свідчить про полярність запропонованих позицій, різноплановість досліджуваного поняття. Це дає вагомі підстави продовжувати розробки в даному напрямі, виявивши основні риси явища, дослідивши вплив практики Європейського Суду з прав людини на розуміння його сутності, втім, як і на правосуддя у цивільних справах загалом, намітивши ключові аспекти імплементації верховенства права у цивільне процесуальне законодавство, з урахуванням сформованих уявлень про його стадії та провадження. Цьому будуть присвячені наступні частини нашого дисертаційного дослідження.

1.3 Верховенство права в цивільному судочинстві: особливості сутності та праворозуміння

У структурі нашого дослідження важливе місце займають проблеми формування належного понятійно-категоріального апарату і насамперед необхідність визначення сутності ключової категорії пізнання – верховенства права. Йдеться не лише про виявлення всіх істотних рис аналізованого явища та його адекватного відображення в дефініції, хоча за умов кардинальних відмінностей доктрин і практик, і це становить деякі труднощі. Від точного з'ясування сенсу вихідної категорії та початку дослідження багато в чому залежать його наступні конкретні результати. Вважаємо, що забезпечення верховенства права, у тому числі при здійсненні цивільного судочинства – один з основних шляхів розвитку теорії та практики правосуддя в цивільних справах.

У зв'язку з цим викликає особливий дослідницький інтерес поняття «верховенство права», що набув широкого поширення та тлумачення у вітчизняній правовій доктрині. Проведений нами раніше короткий огляд стану наукової розробленості проблеми лише підтверджує цю тезу. При цьому спробуємо все ж таки сформулювати і розширити авторські міркування в цьому напрямі.

Одразу зауважимо, що ми спиратимемося у своєму дослідженні на узагальнені положення та висновки, подані Європейською комісією за демократію через право (Венеціанська комісія) у доповіді про верховенство права. Вони можуть бути певним орієнтиром для сучасного осмислення сутності верховенства права.

Як зазначається в доповіді, концепція «верховенства права», поряд із демократією та правами людини, є одним із трьох стовпів Ради Європи. Верховенство права саме по собі є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства, і саме поняття верховенства права вимагає, щоб усі офіційні особи ставилися до будь-якої людини з повагою її гідності,

дотримуючись принципу рівності, раціонально і на основі права, а також щоб у кожного була можливість оскаржити будь-які рішення в незалежних та неупереджених судах, якщо ці рішення є незаконними. Сам судовий розгляд має бути справедливим. Таким чином, верховенство права орієнтоване на здійснення влади та відносини між окремою людиною та державою.

Прецедентна практика Європейського суду з прав людини застосовує поняття «верховенство права» до низки питань, виходячи з формального підходу. Складові верховенства права включають:

- 1) доступ до закону (положення якого мають бути зрозумілими та передбачуваними);
- 2) питання юридичних прав повинні, як правило, вирішуватися на підставі закону, а не на розсуд;
- 3) рівність перед законом;
- 4) влада повинна здійснюватися відповідно до закону справедливо та розумно;
- 5) права людини мають бути захищені;
- 6) мають бути надані кошти на врегулювання суперечок без невинуватених витрат чи відстрочок;
- 7) суди мають бути справедливими;
- 8) держава повинна дотримуватися своїх зобов'язань як у рамках міжнародного права, так і національного [31, с. 3, 5, 6, 7, 10, 11, 12].

Як бачимо, європейські правознавці, не даючи самого визначення поняття, акцентують увагу на його складових. Зазначаючи широку сферу можливого застосування верховенства права, автори вказують на такі його складові, як доступність суду, справедливість судочинства, рівність громадян перед законом і низку інших. По суті, йдеться про захищеність права, механізми захисту, які мають бути справедливими. Водночас повторимося, цитовані дослідники не дають конкретного визначення поняття.

Здавалося б, європейська правова доктрина досить чітко дала відповіді на питання щодо складових верховенства права, залишаючи за собою

можливість подальшого осмислення цього поняття та простежування за неминучою еволюцією поглядів на нього. Для вітчизняної юридичної науки та практики характерні дещо інші особливості.

За свідченням С. Г. Головатого, на шляху до набуття справжньої дієвості тією засадою українського конституційного ладу, що її окреслено в приписі ч. 1 ст. 8 Конституції («В Україні діє принцип верховенства права»), ще досить міцно стоять такі перешкоди. Такими перешкодами наразі окреслюються: а) поточне українське законодавство; б) сучасна українська офіційна юридична доктрина; в) якість українського перекладу рішень Європейського Суду з людських прав; г) сьогочасна українська наукова правнича доктрина [17, с. 46, 51, 52].

С. Г. Головатий небезпідставно дуже критично оцінює всілякі спроби дати визначення верховенству права. Аналізуючи національну доктрину та практику, у тому числі й процесуальні кодекси, автор наголошує, що на шляху до застосування практики ЄСПЛ як уніфікованого європейського стандарту юридичної практики очевидною перешкодою є ті вади вітчизняного законодавства, про які вже йшлося вище. Зокрема, це наявність у ньому взагалі, а до того ж – кількох та ще й розбіжних – формальних визначень поняття «верховенство права». Таку перешкоду легко долати, якщо послуговуватися європейським стандартом, до якого належить не лише «жорстке право» у вигляді рішень Європейського Суду з людських прав, а й «м'яке право» спільного європейського правопорядку, чим власне є обидва документи Венеційської Комісії – «Доповідь про правовладдя» 2011 року та «Мірило правовладдя» 2016 року. Поглиблене ознайомлення з ними доводить: їх обидві рясно уґрунтовано на тих стандартах у цій ділянці, що є продуктом розмаїтої практики саме Страсбурзького Суду [17, с. 51].

Зрозумілими є теоретичні посилення автора – важливо сконцентрувати свої зусилля не на дефініції поняття «верховенство права», яке в сучасних умовах відрізнятиметься неповнотою, а на безумовних його складових та його належній імплементації у вітчизняній теорії та практиці.

Тим не менш, цивілістична процесуальна наука продовжує досліджувати верховенство права, все більше приділяючи йому увагу як принципу цивільного судочинства. Зауважимо, що така позиція має під собою нормативні підстави.

Як зазначає Д. Д. Луспеник, верховенство права має стати стандартом судового правотлумачення та судового правозастосування, елементами якого при розгляді справ у порядку цивільного судочинства мають бути такі формальні елементи, як законність (у розумінні правовості законів), правова визначеність, пропорційність та право на справедливий судовий розгляд, а субстантивним елементом має стати визнання пріоритетності прав людини.

На думку автора, не викликає сумнівів тлумачення верховенства права саме як принципу, що зумовлене як історичними традиціями розвитку зазначеного концепту, так і сучасним рівнем регламентації цього принципу в міжнародних та національних актах, а також рівнем правозастосовної практики національних та наднаціональних органів. Поряд із цим, верховенство права може розглядатися і як універсальний міжнародний стандарт правотворчості та правозастосування, що складається з вимог формального та субстантивного характеру й на забезпечення якого спрямована низка правових принципів, наприклад, принцип правової визначеності, принцип пропорційності, принцип незалежності суддів тощо. У такому контексті особлива увага має бути звернена на місце та роль судової влади в забезпеченні верховенства права [56, с. 9, 11, 12, 13].

Дослідження верховенства права в цивільному судочинстві як принципу було здійснено і Т. А. Цувіною. Автор надає теоретичну інтерпретацію феномену верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і загальновизнаної норми міжнародного права *jus cogens*, міжнародного стандарту судового правозастосування, що визначає інституційні, процесуальні й компетенційні вимоги до суду і процесу здійснення правосуддя в цивільних справах. На її думку, принцип верховенства права в цивільному судочинстві має досліджуватися в

міжнародно-правовому дискурсі захисту прав людини з урахуванням особливостей сфери здійснення правосуддя в цивільних справах, а принципи цивільного судочинства становлять складну ієрархічну систему, що утворюється внаслідок «розгортання» ідеї верховенства права.

Принцип верховенства права є метапринципом, «парасольковим» основоположним принципом цивільного судочинства, що об'єднує в собі: а) підпринципи, що забезпечують власне процесуальні характеристики верховенства права та є ядром розуміння поняття належної судової процедури, доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду, право бути почутим; б) підпринципи, що визначають сталість правозастосування під час здійснення правосуддя в цивільних справах, до яких належать законність і правова визначеність; в) підпринцип, що забезпечує дотримання балансу приватних і публічних інтересів під час здійснення правосуддя і легітимність обмежень прав людини, яким є пропорційність [134, с. 7, 22, 23].

Проведені дослідження не лише актуалізують необхідність сучасного вивчення системи та класифікації принципів з позиції визначення в них місця верховенства права, а й відкривають можливість наукового аналізу належної регламентації цього принципу. Це важлива сторона пізнання, але видається, що далеко не єдина.

Як ми вже зазначали, осмислення верховенства права як принципу цивільного судочинства є характерним для вітчизняного законодавця. Це спроба акцентувати увагу і надати ще більше значення ідеям. У цьому сенсі показовими є судження вчених про верховенство права як стандарт правотлумачення і правозастосування, метапринцип, дія якого зумовлена реалізацією інших засад цивільної процесуальної діяльності – законності, правової визначеності, пропорційності та інших. У результаті аналізу прецедентної практики Європейського Суду з прав людини є правомірною та різноаспектною характеристика верховенства права. Ми загалом підтримуємо запропоновані напрями наукового пошуку. Разом із тим, вважаємо за доцільне висловити деякі судження та гіпотези.

Необхідність реального забезпечення верховенства права є ключовою ідеєю при проведенні перетворень судової влади та цивільного судочинства. Можна навіть говорити, що це є домінанта сучасного розвитку цивільних процесуальних систем.

Для імплементації усталених уявлень про верховенство права важливе значення мають саме судочинні аспекти поняття. Очевидно, що не всі виділені сторони цього явища належать до сфери реалізації судової влади. Пріоритет прав людини, наявність ефективних засобів правового захисту, можливості судового контролю за дотриманням прав та свобод людини, баланс інтересів окремого індивіда та суспільства, якість закону багато в чому стосуються діяльності державних органів, характеристикою держави як демократичної та правової. А для нас значущим є вивчення верховенства права з позиції здійснення правосуддя в цивільних справах.

У цьому плані теоретичні положення та висновки про верховенство права як принцип цивільного судочинства, на наш погляд, обмежують можливості наукового аналізу. Верховенство права при такому підході ставиться в один ряд із явищами, явно меншими за своїми масштабами. Не змінює ситуації і розгляд верховенства права як якогось метапринципу, що складається з підпринципів, вкладених у забезпечення єдності правозастосування, балансу публічних і приватних інтересів, доступності правосуддя. Навряд чи дію верховенства права окреслено рамками правових постулатів про пропорційність та правову визначеність. Верховенство права слід розглядати дещо ширше.

Проголошення верховенства права та його нормативна регламентація серед принципів не має стати самоціллю будь-яких змін порядку здійснення цивільного судочинства. Реформи у сфері правосуддя мають бути спрямовані на забезпечення справедливості судового розгляду, винесення законних та справедливих судових рішень, що викликають довіру лише через те, що процедура розгляду та вирішення цивільної справи була належною. Це дає можливість говорити про верховенство права не лише як про засаду

цивільного процесу, а й як про передумову здійснення всіх цивільних процесуальних дій, концептуальну підставу здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків судом та учасниками судового процесу.

Такий підхід актуалізує проблему реалізації верховенства права, яке має знаходити свій вияв на всіх етапах здійснення правосуддя у цивільних справах, у тому числі, кореляції із загальною засадою доступності суду та функціональними принципами цивільного процесу, пошуку та обґрунтування таких механізмів і судових процедур, що відповідають інтересам користувачів судової влади та її природи і охоплюються поняттям справедливого судового розгляду.

Висновки до Розділу 1

Обраний напрям авторського дослідження нерозривно пов'язаний із здійсненням цивільної процесуальної діяльності і практикою цивільного правосуддя, яке в сучасних умовах зумовлено особливою значущістю права на справедливий суд як непорушну цінність будь-яких правових і демократичних держав. Ця теза не лише змушує нас знову звертатися до сутнісного аналізу правосуддя у цивільних справах, зокрема, і з позиції його відповідності цільовим установкам, а й зумовлює необхідність обґрунтування і пояснення авторської логіки і концепції вивчення категорії верховенства права в цивільному судочинстві.

Значні реформи у сфері цивільного судочинства завжди пов'язані з пошуком і затвердженням нових основоположних ідей, парадигм здійснення правосуддя у справах. Це підтверджується історичним досвідом і спадщиною нашої держави, що надає унікальну можливість для глибокого і всебічного дослідження багатьох державно-правових інститутів.

Становлення форм розгляду і вирішення цивільних справ зазвичай прийнято пов'язувати з початком розвитку процесуальних відносин часів Київської Русі. Подальший розвиток процесуальних форм відбувався, головним чином, шляхом адекватного відображення первинних уявлень про сутність захисту права в процедурах розгляду спірних справ. Звідси бере свої витoki і формується так званий змагальний характер і порядок давньоруського цивільного процесу.

Відслідковуючи подальшу хронологію і логіку розвитку судових процедур, звертають на себе увагу такі етапи зміни основоположних ідей, покладених в основу цивільного процесу та реформування цивільного процесуального законодавства. Передусім, йдеться про цивільне судочинство за часів перебування українських земель у складі Польщі та Великого князівства Литовського. Для правової системи в цей час був характерним еволюційний шлях розвитку.

В історії нашої державності і правової думки чільне місце справедливо займає період національно-визвольного руху українського. Існувала нагальна потреба в систематизації правил розгляду спірних справ. Важливо було йти шляхом кодифікації законодавства. Саме в цей період були підготовлені «Права, за якими судиться малоросійський народ». Цей кодекс залишився в історії національної правової думки прикладом закріплення основних цінностей судового процесу, які й нині покладені в основу законодавства більшості європейських країн.

Період панування російського самодержавства і законодавства, що поширювався на Лівобережну Україну ознаменувався черговою спробою змін підстав побудови системи цивільного судочинства. У розширенні слідчих засад у судочинстві самодержці бачили завдання реформування судових процедур.

Друга половина XIX століття ознаменувалася підготовкою і прийняттям Статутів цивільного судочинства. Австрійська модель судочинства і реалізовані в цивільному процесуальному законодавстві ідеї соціального

цивільного процесу довели свою необхідність і затребуваність. Це була епоха концептів, які передбачають панування публічно-правових методів у цілях цивільного судочинства.

ЦПК УРСР 1963 року був розроблений лише в результаті проведеної повномасштабної кодифікації всієї системи радянського законодавства в середині XX століття. В основу цивільного судочинства того часу були покладені, всупереч традиційним уявленням, державні та громадські інтереси, що не могло не позначитися на змісті багатьох процесуальних інститутів і норм.

Сучасний етап розвитку правосуддя в цивільних справах зумовлений історичними подіями виходу України зі складу СРСР і здобуттям незалежності. Замість рішучого позбавлення від радянського минулого і його правової системи – фрагментарні зміни ЦПК України, які за своєю природою не мали вирішального значення на формування нової моделі цивільної процесуальної діяльності. Ці кроки не забезпечували повною мірою перехід на європейські принципи здійснення правосуддя. Необхідна була нова кодифікація цивільного процесуального законодавства і нові основні ідеї, що лежать в основі функціонування цивільного судочинства.

Перетворення, спрямовані на утвердження прав і свобод людини, висунули на перший план проблему забезпечення їх реалізації. Виникло нове явище, що потребує адекватного наукового аналізу та відображення в законодавстві – верховенство права. Забезпечення верховенства права, у тому числі при здійсненні цивільного судочинства – один з основних шляхів розвитку теорії та практики правосуддя в цивільних справах.

Поняття «верховенство права» набуло широкого поширення та тлумачення у вітчизняній правовій доктрині. Узагальнені положення та висновки, подані Європейською комісією за демократію через право (Венеціанська комісія) у доповіді про верховенство права можуть бути певним орієнтиром для сучасного осмислення сутності верховенства права. Проте європейські правознавці, не даючи самого визначення поняття, акцентують

увагу на його складових. Зазначаючи широку сферу можливого застосування верховенства права, автори вказують на такі його складові, як доступність суду, справедливість судочинства, рівність громадян перед законом і низку інших. По суті, йдеться про захищеність права, механізми захисту, які мають бути справедливими.

Цивілістична процесуальна наука все більше приділяє увагу верховенству права як принципу цивільного судочинства. Така позиція, маючи під собою певні нормативні підстави, актуалізує необхідність продовження вивчення системи та класифікації принципів з позиції визначення в них місця верховенства права. Осмислення верховенства права як принципу цивільного судочинства – це спроба акцентувати увагу і надати ще більше значення ідеям.

Проте необхідність реального забезпечення верховенства права є ключовою ідеєю при проведенні перетворень судової влади та цивільного судочинства. Це є домінанта сучасного розвитку цивільних процесуальних систем. Для імплементації усталених уявлень про верховенство права важливе значення мають саме судочинні аспекти поняття.

Реформи у сфері правосуддя мають бути спрямовані на забезпечення справедливості судового розгляду, винесення законних та справедливих судових рішень, що викликають довіру лише через те, що процедура розгляду та вирішення цивільної справи була належною. Це дає можливість говорити про верховенство права не лише як про засаду цивільного процесу, а й як про передумову здійснення всіх цивільних процесуальних дій, концептуальну підставу здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків судом та учасниками судового процесу.

Такий підхід актуалізує проблему реалізації верховенства права, яке має знаходити свій вияв на всіх етапах здійснення правосуддя у цивільних справах, у тому числі, кореляції із загальною засадою доступності суду та функціональними принципами цивільного процесу, пошуку та обґрунтування таких механізмів і судових процедур, що відповідають інтересам користувачів

судової влади та її природи і охоплюються поняттям справедливого судового розгляду.

РОЗДІЛ 2

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

2.1 Верховенство права в практиці Європейського суду з прав людини: проблеми осмислення і еволюції поглядів

Нині одним із можливих численних методологічних інструментаріїв і засобів пізнання сутності верховенства права є осмислення прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Значення правозастосовчої і правороз'яснювальної діяльності вищої європейської судової інституції настільки зараз велике, що вона стає для багатьох країн орієнтиром необхідних перетворень цивільного судочинства, формує основні підходи і уявлення про належну реалізацію ідеї справедливого судового розгляду.

Для України вирішення внутрішніх накопичених проблем судової влади і судочинства крізь призму практики Європейського суду з прав людини стає все більш знаковим явищем. По суті, йдеться про вплив глобальних тенденцій фундаменталізації основних прав і свобод людини на цивільне судочинство, і як наслідок, все більшому сприйнятті концептів верховенства права в законотворчій і судовій діяльності. Ці тези багато в чому визначають хід і логіку авторського дослідження, яке не може відбутися без звернення до Конвенції про захист основоположних прав і свобод як базису і основи сучасного судового праворозуміння і судової справедливої діяльності, що окреслює все нові й нові грані в розумінні, здавалося б, усталених правових явищ, і не тільки верховенства права.

Не буде перебільшенням вважати, що вимога забезпечення верховенства права та справедливості судового розгляду має стати визначальним напрямом розвитку цивільного процесуального законодавства і процесуальної форми

розгляду і вирішення цивільних справ. Практика ЄСПЛ, виступаючи емпіричною базою на шляху необхідних реформ, сприяє виявленню недоліків існуючої системи правосуддя і дає наочні приклади їх можливого вирішення. Поки що Україна далека від ефективної системи розгляду правових спорів і конфліктів. Про це красномовно свідчать щорічні статистичні дані про подані скарги українських громадян до ЄСПЛ. Слід зазначити, що зростання таких звернень не припиняється і в останні роки. Для багатьох наших громадян – це остання надія на відновлення справедливості й захист свого права. Причини, які спонукають до такого звернення, звичайно, можуть різнитися в силу тих чи інших обставин, але в цілому їх слід об'єднати під однією загальною назвою – порушення права на справедливий суд. Як відомо, європейські країни дуже гостро і навіть болісно реагують на найменші порушення прав людини, тому цілком зрозуміла їх підвищена увага до проблеми належного здійснення прав і свобод, у тому числі й у сфері правосуддя в цивільних справах.

Для нашої держави актуальним залишається питання відновлення втраченої довіри громадян до вітчизняної судової системи і судових рішень, прийнятих національними судами. Певні кроки в цьому напрямі вже зроблені. Можна згадати прийняті в 2014 і 2015 роках слідом за відомими політичними подіями Закони України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» та «Про забезпечення права на справедливий суд», які кардинально змінили, перш за все, порядок формування суддівського корпусу. Здається, що це тільки один із можливих і необхідних шляхів становлення вітчизняної судової влади. Важливим є і реальне закріплення верховенства права як умови сучасного розвитку судочинства. У цьому сенсі, можна стверджувати, що чим вище рівень надаваних процесуальних гарантій учасникам судового процесу, тим вище рівень довіри до судів і прийнятих ними рішень, а в кінцевому підсумку, зростання добробуту такої держави.

У такому контексті звертає на себе увагу формулювання ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Вона передбачає право на справедливий суд. Це загальна формула, яка знаходить своє

конкретне застосування і постійне тлумачення в рішеннях ЄСПЛ. Не можна не помітити безперервну еволюцію уявлень про справедливий судовий розгляд.

При цьому залишається незмінною для європейських суддів і правничої спільноти теза про значення права на справедливий суд як основної правової цінності, яка не підлягає обмежувальному тлумаченню. В іншому випадку, це йшло б абсолютно в розріз з метою і призначенням конвенціальних положень. В основу ст. 6 покладені ідеї верховенства права як ключові характеристики забезпечення справедливості судового розгляду [38].

У цивілістичній процесуальній доктрині звертають найпильнішу увагу на зміст права на справедливий суд. Пояснення цьому С. Ф. Афанасьєв бачить в тому, що в разі, якщо держава через створені нею установи не забезпечує справжній захист названих прав і свобод, то вони, як свідчить весь історичний досвід, перетворюються в нездійсненну обіцянку, декларацію про наміри. Ця очевидна обставина змушує багато країн, які дотримуються демократичних принципів і засад, звертати пильну увагу на матеріальні, інституційні, процесуальні та інші гарантії реалізації національних, а також міжнародних правових настанов.

У цьому аспекті, на думку цитованого автора, основну роль відведено праву на справедливий судовий розгляд, який конструюється з чотирьох елементів: інституційного, органічного, процесуального та спеціального.

Інституційний елемент права на справедливий судовий розгляд охоплює критерії, яким повинен відповідати суд загальної юрисдикції з тим, щоб у ньому можна було вбачати компетентний орган з розгляду і вирішення цивільних справ. У системі цих критеріїв незалежність і неупередженість суду є цілісним правовим утворенням, оскільки неупередженість, висловлюючись в об'єктивному та суб'єктивному аспектах, належить до змістовної сторони незалежності. Об'єктивний аспект неупередженості включає правові засоби процедурно-процесуального характеру, спрямовані на виключення сумнівів в упередженості суду; суб'єктивний – стосується особистості судді, його

поведінки в рамках цивільного судочинства і за його межами, він зводиться до правової презумпції добросовісності судді. Саме суб'єктивний аспект неупередженості найтісніше пов'язаний із дотриманням цивільної процесуальної форми.

Органічний елемент цього права у рамках складного цивільного процесуального правовідношення виявляється через діалектичну єдність права на доступ до правосуддя і суворо регламентованої діяльності та правовідносин учасників судочинства, що мають місце у зв'язку з розглядом та вирішенням цивільних справ.

Процесуальний елемент – це обов'язкові процесуальні гарантії, що реалізуються судом упродовж розумного строку [3, с. 3, 14].

Схожі за своєю суттю класифікаційні критерії права на справедливий суд пропонують й інші дослідники. Вони вважають, що природа права на справедливий судовий розгляд настільки складна, що дозволяє говорити про нього як про комплексне правове явище, в якому тісно переплетені органічні, інституційні, процесуальні та спеціальні елементи. При цьому ці елементи охоплюють і порядок формування суду, доступність правосуддя і можливість втілення судових рішень, а також базові характеристики судового процесу, зокрема, розумний строк судового розгляду, змагальну форму процесу і рівність прав його учасників та інші гарантії належного здійснення судочинства [144, с. 96].

На думку Т. А. Цувіної, зважаючи на те виняткове значення, яке надається праву на судовий захист у механізмі захисту прав та свобод людини, а також у реалізації принципу верховенства права у демократичному суспільстві, умовно групу процесуальних гарантій можна розподілити на два види: по-перше, загальні процесуальні гарантії, , по-друге, спеціальні гарантії для кримінального провадження.

Гарантії першого виду включають у себе такі елементи права на справедливий судовий розгляд, як доступ до суду; незалежність та неупередженість суду; принцип *res judicata*; виконання судових рішень. Що

стосується другої групи гарантій, то вони застосовуються у кримінальних провадженнях [133, с. 373, 374, 375].

О. Б. Прокопенко справедливий суд» розглядає в єдності двох аспектів: матеріальної (змістовної) справедливості та процесуальної (процедурної) справедливості та обґрунтовує, що справедливість є важливим критерієм оцінки судової влади, а також невід'ємним елементом змісту судового рішення.

Зміст права на справедливий суд автор розкриває через аналіз його елементів, які виступають у тісному взаємозв'язку, сукупність яких у різних країнах різниться, що зумовлено як особливостями історичних передумов його становлення, так і сутнісними характеристиками правових систем і представляє систему організаційно-правових гарантій права на справедливий суд, які поділяються на інституціональні (незалежність та неупередженість суду, утворення суду на підставі закону, компетентність суддів) та процесуальні (розумний строк розгляду справи, наявність системи альтернативних (позасудових) інститутів вирішення правових спорів, виконання судових рішень) [87, с. 6–7].

Представлені позиції свідчать про важливість продовження формування належного методологічного фундаменту осмислення категорії права на справедливий судовий розгляд. У рамках цього дисертаційного дослідження зупинимося лише на деяких елементах такого права, які, на нашу думку, зумовлюють належну реалізацію основоположних концептів верховенства права в цивільному судочинстві.

Як базисну сформулюємо авторську тезу про те, що поняття справедливості судового розгляду в контексті ст. 6 Конвенції ще не отримало свого остаточного концептуального оформлення. Водночас правомірною буде також вказівка на те, що одним з основних елементів справедливого судового розгляду є право на доступність суду або доступ до правосуддя.

Ця категорія вже тривалий час є предметом постійної уваги процесуалістів. Науковий аналіз торкнувся основних проблем понятійно-

категоріального апарату теорії правосуддя, загальних питань доступу до правосуддя, особливості судоустрійного та судочинного законодавства.

Слушно зазначав І. А. Приходько, що доступність правосуддя – принцип, що пронизує всю матерію процесуальних відносин. Це один із принципів цивільного процесу, який полягає у відсутності надмірних перешкод у зверненні до суду і отриманні судового захисту [83, с. 15–16].

На думку М. С. Шакарян, доступність правосуддя повинна бути забезпечена належною законодавчою базою [138, с. 61].

На думку В. В. Яркова, до числа основних факторів, що визначають доступ до правосуддя належать: тривалість судового розгляду; ускладнення правил судового процесу; нерозвиненість суспільних інститутів [146, с. 72].

Н. Ю. Сакара здійснила науковий аналіз доступності як стандарту правосуддя, інтерпретацію процесуальних інститутів та процедур, що сприяють реалізації права на звернення до суду. Вчена довела, що право на доступ до правосуддя є позитивним процесуальним правом у системі прав людини. Виходячи з цього, дослідниця сформулювала теоретичні положення щодо структурної характеристики доступності правосуддя у цивільних справах [93, с. 4–7].

На думку К. В. Ткач, доктринальне осмислення поняття «доступність правосуддя» відображає еволюційність поглядів на нього, що виявляється у виникненні й розвитку напрямів руху «Доступ до правосуддя» завдяки акцентуації уваги на певних проблемах, пов'язаних із можливістю безперешкодного звернення особи до суду та процедурою подальшого розгляду її справи. Тому найбільш обґрунтованою є характеристика доступності правосуддя як певного стандарту з усіма його складниками, зважаючи на розроблення й виокремлення загальних норм, відповідно до яких оцінюються рівень і якість останньої, які можна назвати типовими нормативами доступності [112, с. 214, 215].

С. Ф. Афанасьєв, обґрунтовуючи діалектичну єдність доступу до правосуддя, цивільної процесуальної діяльності і відносин, пов'язаних із

розглядом та вирішенням по суті цивільних справ, право на доступ до правосуддя розглядає як частковий вияв права на суд. З'ясування його суті, як правило, відбувається через опис стадії досудового провадження. Проте держава має забезпечити доступ до правосуддя, зокрема, нечинення перешкод суб'єктам, які бажають скористатися судовим захистом їхніх прав і законних інтересів та створення особливих умов доступу до правосуддя [3, с. 31].

Як бачимо, доступність правосуддя – складна правова категорія, що зумовлена багатьма чинниками, більшість з яких пов'язані власне зі сферою цивільного процесу і процесуального законодавства. Зокрема, це питання формування юрисдикційних повноважень, встановлення реальних строків судового розгляду, належні судові процедури і судочинства, можливості інстанційного перегляду судових рішень і т. ін. Водночас не можна не звертати увагу і на чинники, що лежать поза правовим регулюванням і мають економічну природу. Йдеться, перш за все, про концептуальне осмислення значення судових витрат, надання інших процесуальних гарантій, спрямованих на створення рівних правових можливостей учасників судового процесу.

Це ще раз наголошує на важливості комплексного вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням доступності правосуддя і права на справедливий суд. По суті, це давня проблема усунення наявної процесуальної надмірності або недостатності, яка може проявлятися в перешкодах на шляху отримання судового захисту. У рішенні ЄСПЛ «Фаєд проти Сполученого Королівства» від 21 вересня 1994 року зазначається, що право на доступ до суду можливо реалізувати за відсутності матеріальних та процесуальних перепон, які не передбачені в законі та наявності ефективного механізму його реального забезпечення [36, с. 27]. ЄСПЛ у своїй практиці також часто констатує й інші моменти.

У справі «Балкунас проти Литви», яка стосувалася відмови Верховного суду частково звільнити заявника від сплати сум судового збору за подання касаційної скарги у цивільному провадженні чи надати дозвіл на відстрочку

сплати цих сум, ЄСПЛ констатував порушення права на справедливий суд [65, с. 7–11].

Одним з елементів права на справедливий судовий розгляд, а в кінцевому підсумку, умовою забезпечення реалізації вимог верховенства права є мотивація прийнятих судових рішень. Судове рішення повинно бути не тільки законним і обґрунтованим, а й бути досить мотивованим. Це положення вже стало хрестоматійним. Необхідно дати відповідь на кожен заявлений вимогу сторін, за допомогою мотивації вказати на алгоритм прийнятого судового рішення. Правомірно, на нашу думку, ставити питання про мотивацію як основоположну характеристику судової справедливої діяльності, яка зумовлює, у тому числі, сприйняття й довіру до прийнятих судових рішень.

Показово, що положення конвенції в частині мотивованості судових рішень були предметом неодноразових роз'яснень європейських суддів. Так, С. Ф. Афанасьєв вважає, що теза Європейського Суду про мотивованість судового рішення, що завершує провадження в суді першої інстанції, аж ніяк не має на увазі формальну присутність в національному процесуальному законодавстві відповідного імперативу поряд із законністю і обґрунтованістю. Саме тому в рішеннях повинні приводитися причини, що спонукали орган правосуддя дійти тих чи інших висновків у справі. Тому в п. 40 Висновку Консультативної Ради європейських суддів (КСЕС) від 19 листопада 2002 року сказано: суддя відповідає на законні очікування громадян шляхом прийняття чітко мотивованих судових рішень, він вільний у підготовці резюме або комюніке, які пояснюють значення прийнятого акта для населення [3, с. 41–42].

Цікаві, але протилежні підходи до проблеми мотивації судових рішень демонструють зарубіжні правозастосовувачі. Отже, повернемося до теоретичних досліджень, що стосуються судових рішень. Не можна говорити, що цивілістична процесуальна наука не приділяла належної уваги питанням,

що розглядаються. У різний час і в різних контекстах вітчизняні процесуалісти звертали увагу на важливість належної мотивації судових рішень.

Зокрема, вчені постійно наголошували, що необхідність викладу мотивів зумовлюється процесуальними обов'язками суду виносити законні і справедливі судові рішення [115, с. 66]. І далі правова природа судової влади визначає прийняття справедливих судових рішень, однією з характеристик якої є мотивація судових актів [32, с. 192]. Вмотивованість судових рішень є важливою процесуальною гарантією [113, с. 156].

Т. А. Цувіна зазначає, що при аналізі вимоги вмотивованості рішення суду, перш за все, треба виходити з природи судової влади, статусу суддів і інтерпретації рішення суду як акта правосуддя та як процесуального документа. Це дає можливість вийти за межі розуміння вмотивованості рішення суду лише як наявності в ньому мотивувальної частини, і при аналізі вмотивованості виходити із сутності такого рішення й такої його визначальної характеристики, як правосудність. Умотивованість рішень суду іманентно пов'язана з їх законністю та обґрунтованістю у зв'язку з тим, що значною мірою ці вимоги до рішення суду як до акта правосуддя об'єктивуються в мотивувальній частині цього рішення як процесуального документа. Структурними компонентами останньої є: а) питання факту, б) мотиви щодо них, в) питання права (матеріального і процесуального), г) мотиви щодо них. З аналізу мотивувальної частини судового рішення можна зробити висновок, чи було це рішення законним і обґрунтованим.

Таким чином, під умотивованістю розуміється повне і всебічне відображення в рішенні суду мотивів, якими він керувався при ухваленні свого рішення, при оцінці доказів для встановлення наявності або відсутності обставин, на які сторони посилалися як на підґрунтя своїх вимог і заперечень, із зазначенням, чому певні докази були взяті до уваги або відхилені, й віддзеркалення мотивів щодо позиції суду стосовно застосування норм матеріального і процесуального права. Невідповідність рішення суду цим

вимогам, його невмотивована відмова розглянути доводи сторін мають бути підставою для скасування рішення судом вищої інстанції [136, с. 221–223].

Звернемося ще до одного аспекту верховенства права та справедливості судового розгляду – питань можливості виконання судових рішень.

За свідченням С. Ф. Афанасьєва, заключна процесуальна гарантія права на справедливий судовий розгляд аж до середини 90-х років XX століття перебувала в «тіні», бо якщо в Європейський Суд і надходили скарги про порушення права на виконання судового рішення, винесеного в цивільній справі, то потім вони були відкликані внаслідок укладення мирової угоди між скаржником і державою-деліквентом. Однак у більш ранніх прецедентних постановах суду незмінно наголошувалося, що розумний строк судового розгляду зачіпає виконання рішення суду, яке набрало законної сили (постанова від 23 березня 1994 року «Сілва Понтеш проти Португалії»). Проте тільки в 1997 році Європейський Суд офіційно розкритикував припущення тому, що ст. 6 Європейської Конвенції гарантує справедливість «судового процесу» в буквальному значенні, тобто не поширюється на порядок виконання.

Дослідник вважає, що виконавче провадження в контексті статей 6 і 13 Європейської Конвенції має виступати ефективним засобом правового захисту порушених прав і законних інтересів. Ефективність означає, що користування заінтересованою особою тим чи іншим внутрішнім засобом правового захисту не повинно бути ускладнено діями (бездіяльністю) держави-відповідача або такий засіб зобов'язаний запобігати, припиняти передбачуване порушення, так само як надавати адекватну компенсацію за вже те, що сталося посягання на права і свободи [3, с. 42–44]

Проблема ефективності наявних правових засобів актуальна і для вітчизняної правової системи. На підставі аналізу практики Європейського суду О. І. Карплюк дійшов висновку, що в Україні чинне законодавство не передбачає жодного досконалого засобу ефективного правового захисту [36, с. 33–35].

Останнім часом ситуація з виконанням судових рішень кардинально не змінилася. І процесуальне законодавство тут не єдина причина. Спільний європейський економічний стан держави таке, що не дає можливості оперативно вирішувати фінансові проблеми, у тому числі, пов'язані з забезпеченням виконання судових рішень. І йдеться не лише про рішення Європейського суду. Проблема тривалості судових розглядів – одна з ключових для оцінки ефективності та доступності цивільного судочинства.

Дослідники обґрунтовано відзначають, що вже стає традицією при вирішенні складних теоретичних і практичних питань звертатися до досвіду європейських держав, застосовувати і враховувати в повсякденній юридичній практиці нормативні акти, які мають глобальне значення. Не є винятком і проблема визначення терміна «розумний строк» [110, с. 183].

Вчені-процесуалісти продовжують розробку категорії розумного строку судового розгляду. Так, Н. Ю. Сакара розумність строку судового розгляду пропонує оцінювати в контексті обставин конкретної справи, враховуючи критерії складності справи, поведінки заявника, поведінки органів державної влади, значущості для заявника питання, яке перебуває на розгляді суду, або особливе становище сторони у процесі. На думку автора, доцільно доповнити ЦПК нормою, яка передбачає так звану компенсаційну відповідальність за систематичну протидію своєчасному розгляду справи. По-друге, в чинному законодавстві слід закріпити норму, яка передбачить право особи оскаржувати неправомірні дії або бездіяльність суддів, що процесуально неформлені. По-третє, слід передбачити можливість звернення особи до суду з позовом про відшкодування шкоди, спричиненої неправомірними діями або бездіяльністю суддів, не пов'язаних із винесенням неправосудних рішень [93, с. 14–15].

На думку Х. А. Джавадова, поняття розумного строку направлено на оцінку тривалості судового розгляду, причому як у контексті нормативного встановлення строків, так і часу, необхідного на практиці. На думку автора, розумний строк втілює в собі грань, межу, що розділяє дотримання права на

справедливий судовий розгляд і його порушення. Само собою дотримання розумного строку ще не свідчить про те, що судовий розгляд був своєчасним.

При цьому, вчений пропонує ввести поняття оптимальної тривалості провадження як необхідного і достатнього проміжку часу для судового розгляду справи (його частини). Конструкція оптимальної тривалості провадження, знаходячи відображення в цивільному процесуальному законодавстві, повинна стати основою нормування процесуальних строків [30, с. 140–141].

Висловлені зауваження заслуговують найпильнішої уваги. Дійсно, чи потрібна суворя прив'язка до розумного строку судового розгляду, який визначається цілою низкою чинників? ЄСПЛ неодноразово вказував на необхідність аналізу обставин конкретної цивільної справи, поведінки заявника і відповідних державних органів, важливості для заявника предмета спору. Або важливіше встановити якийсь усереднений строк можливого судового розгляду, виходячи з об'єктивних даних про стан судової системи? Поки обране законодавцем рішення не виглядає переконливим.

У зв'язку з цим, дослідники наводять приклади того, як дотримується вимога про розумний строк судового розгляду в Україні. Частим і негативним явищем, на їхню думку, є практика апеляційних судів із направлення справ на новий розгляд, неможливість протягом тривалого часу забезпечення проведення судових засідань у справі, обмежене застосування заходів юридичної відповідальності до осіб, які ігнорують виконання обов'язку щодо явки в суд та ін. [22, с. 325].

Вважаємо, що проблема тривалості судового розгляду найближчим часом остаточно вирішена не буде. Необхідно переглядати тимчасові рамки судового розгляду, виходячи з можливостей судової системи та інтересів її користувачів. У кінцевому підсумку, це вимагає пошуку адекватного вирішення питань швидкості й правильності ухвалених судових рішень.

Стаття 6 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод використовує категорії незалежного і неупередженого суду як умови

забезпечення справедливості судового розгляду. Як бачимо, інституційний аспект верховенства права не залишається без уваги. У практиці ЄСПЛ можна знайти чимало підтверджень ролі і значення незалежного і неупередженого суду для належного здійснення правосуддя [36, с. 39–41].

Здається, що осмислення змісту права на справедливий судовий розгляд триватиме і еволюціонувати в напрямі виявлення інших характеристик, що дозволяють домогтися забезпечення вимог верховенства права. Особливо це важливо для вдосконалення національного цивільного судочинства. Мав рацію у своїх висновках О. І. Карплюк, говорячи про те, що Європейський суд з прав людини формує практику, позбавлену недоліків та проблем національних правопорядків. Його практика в контексті дослідження справедливості представляє подвійну користь: з одного боку суд у своїй діяльності безпосередньо впроваджує ті ідеї, які визнаються справедливими найбільш розвинутою, демократичною частиною сучасного європейського суспільства, з іншого – Європейський суд з прав людини стає арбітром не між сторонами, як суд у національному цивільному судочинстві, а між стороною та державою як творцем та виконавцем правових приписів [36, с. 42, 56, 57].

Таким чином, нами в найзагальніших рисах представлені окремі складові верховенства права, що знаходить своє тлумачення в прецедентній практиці ЄСПЛ, що стосується більшою мірою проблематики справедливості судового розгляду. Про те, як реалізовані ідеї верховенства права у вітчизняному цивільному процесуальному законодавстві, йтиметься в наступному підрозділі дисертаційного дослідження.

2.2 Верховенство права в цивільному процесуальному законодавстві України: проблеми імплементації ідеї і сприйняття доктрини

Виконання взятих на себе зобов'язань з побудови ефективної системи судової влади та забезпечення її самостійності й незалежності – одне з ключових сучасних вимог європейської спільноти і міжнародних партнерів України. Хрестоматійною стала теза про правосуддя як невід'ємне ознаці демократичних і правових держав, обов'язковому базисі його благополуччя і процвітання. Як зазначають дослідники, сьогодні ідеї верховенства права є домінуючими для більшості правових систем сучасності, покладені в основу стандартів судового захисту і характеризують державу як правову. Верховенство права пройшло складний історичний шлях свого становлення, воно нерозривно пов'язано з концепціями правової держави, правосуддя і належних правових процедур. Держава тільки тоді може існувати і еволюціонувати у своєму розвитку, коли вона побудована з урахуванням певних цінностей, які склалися в суспільстві. Таким цінностями, котрі визнаються у правових державах і розвинених демократіях, є права і свободи громадян, їх пріоритетність перед іншими цінностями у розвитку держави [108, с. 15].

Показовими в цьому є постійні згадки про важливість продовження судової та інших життєво важливих реформ, досягнення необхідного ступеня уніфікації і гармонізації в діяльності основних державних інституцій. Здається, що це одне з першочергових завдань для національного законодавця. Як ми вже могли переконатися, бажаною емпіричною базою проведених перетворень може стати практика ЄСПЛ, яка показує можливі шляхи вдосконалення законодавства і вирішення системних проблем правозастосування та правотлумачення. У такому аспекті ще більше зростає значення концепту й доктрини верховенства права як чільної характеристики здійснення правосуддя в цивільних справах.

У світлі поставленої проблеми знаковим явищем, на наш погляд, стало закріплення ідеї верховенства права в Конституції України та галузевому законодавстві, що зумовило і без того величезний науково-практичний інтерес вітчизняних вчених-правознавців до виявлення його сутності, змісту і проблемних аспектів реалізації. Очевидно, що на тлі посилення процесів європейської інтеграції та міжнародної підтримки України, а також можливостей впровадження основних усталених стандартів взаємовідносин держави, суспільства і особистості, зростає актуальність дослідження численних проблем верховенства права.

Якщо це так, то спробуємо продовжити авторські міркування. При цьому як загальну висловимо тезу, що природа досліджуваного поняття нині така, що не дає можливості формування однозначного підходу до осмислення сутності й одномоментного вирішення питань реалізації. Втім, не можна думати, що такий стан властивий винятково для національної правової загальнотеоретичної доктрини і теорії верховенства права. Швидше за все, це характерно для верховенства права в глобальному контексті його аналізу. Звідси, на нашу думку, витoki розуміння верховенства права як такого собі ідеалу сучасного суспільства. Зрозуміло, що у зв'язку з цим досить складно ставити питання про єдність тлумачення цього поняття.

Співзвучну в чомусь думку висловлює і О. В. Дем'янова, яка, аналізуючи прецедентну практику ЄСПЛ, звертає увагу на те, що Європейський суд з прав людини, діяльність якого є найбільш яскравим прикладом реалізації ідеалів права, у своїй практиці заперечує можливість уніфікованого визначення поняття «верховенство права» та застерігає від будь-якого шляху формування змістовного наповнення, окрім як постійного співвідношення окремих положень та ситуацій з його сутністю. Тільки шляхом від конкретного випадку до виокремлення керівної ідеї його вирішення створюється розуміння верховенства права в тому сенсі, котрий є найбільш прийнятним для цивілізованого міжнародного суспільства. І далі дослідниця продовжує, що на тлі полемічності поняття верховенства права

існують окремі його аспекти, які мають у нашій країні підвищену актуальність. Йдеться про практичне втілення верховенства права в життя. У практичній державно-владній діяльності навіть у розвинених демократичних країнах верховенство права не завжди реалізується в повному обсязі через конфлікти інтересів осіб, що перебувають при владі, особливості бюрократичного апарату, конкуренцію між окремими приватними інтересами та державою в цілому. Навряд викличе сумнів чи заперечення важливість всебічного спрямування зусиль на запровадження такого стану правової реальності, який є гідним відображенням верховенства права. Проблема верховенства права однією з найважливіших своїх складових має необхідність всемірної реалізації ідей у практичну площину. Теоретичні розробки не матимуть жодного ефекту без дієвих механізмів у всіх сферах життя [29, с. 112].

Ми солідарні з висловленою думкою. Сьогодні відчувається гостра потреба у формуванні не лише єдиних загальнотеоретичних підходів до верховенства права, а й на вирішення проблемних або навіть спірних аспектів імплементації цієї ідеї в національне законодавство. Невипадково, Ю. С. Шемшученко, критично аналізуючи стан наукової розробленості проблеми верховенства права, наголошував на абстрактності і відірваності цього поняття від реалій життя [8, с. 6].

На думку О. В. Дем'янової, значною мірою така ситуація зумовлена тим, що верховенство права у вітчизняній правовій науці переважно розглядається в площині загальної теорії права, а представниками галузевих наук їй приділяється значно менше уваги. Однак теорія права не може відриватися від емпіричного джерела свого існування, тобто від права як конкретного явища, що має прикладне значення, галузеву належність, певні характеристики. Для вироблення положень загальної теорії права необхідною передумовою є ширина охоплення підстав для узагальнень. Право є категорією системною, сумою значної кількості окремих елементів. Щоби констатувати наявність певної якості (властивості, ознаки) у праві, слід виходити з того, що вона притаманна системі як такій. Загальна теорія права загрожує перетворитися на

«науку ні про що», якщо буде втрачено зв'язок між конкретними правовими явищами й теоретичними узагальненнями. Тому невід'ємним напрямом дослідження конструкцій теоретичного характеру є рух від конкретного до абстрактного, від окремих правових одиниць до загальнотеоретичних узагальнень [29, с. 113].

У цьому контексті першорядним є процес адаптації загального поняття «верховенства права» до регулювання різних суспільних відносин. Для судочинства це означає пошук прийнятних форм реалізації верховенства права у судовому процесі. При цьому треба враховувати, що цей принцип не можна виводити через ті положення, котрі властиві іншим принципам судочинства, хоча й нині не виявлена чітко самими європейськими суддями грань (співвідношення) між верховенством права як принципом і справедливим судовим розглядом, котре, як правило, розуміється в смислі необхідності забезпечення публічності процесу, розумного строку, коли сторони мали б рівні процесуальні можливості, винесення мотивованого судового рішення тощо. Більшість із перелічених елементів є цілком самостійними принципами судочинства. У зв'язку з цим науці ще доведеться осмислити механізм реалізації принципу верховенства права [109, с. 79].

Аналізуючи вироблену на сьогодні нормативну основу принципу, який розглядається, як результат розвитку сучасних конституційних теорій та положень, Г. П. Тимченко доводить необхідність зміни акцентів доктрини верховенства права у бік практики дотримання і розробки концепції його реалізації в законодавстві. На обґрунтування елементів принципу верховенства права виокремлює лише два аспекти його пізнання і реалізації – через судоустрій і через судочинство. Якщо розглядати верховенство права в першому аспекті, то необхідно проводити дослідження організації судової влади згідно з таким принципом. Для другого зрізу пізнання характерним є закріплення верховенства права в положеннях процесуального законодавства. У такому розумінні, як вважає дослідник, верховенство права слід розглядати не стільки як принцип, скільки як загальну характеристику всього

судочинства, зокрема, з такими рисами: законодавча можливість добитися доступу до суду; адекватність судових процедур суспільним очікуванням; використання процесуальних засобів захисту; обстоювання своїх прав і свобод; оскарження і виконання прийнятих судових рішень [108, с. 15, 16].

Цікаві зауваження висловлюють вчені. Очевидно, що розробка будь-якого поняття або категорії повинна починатися з осмислення його загальнотеоретичних засад і концепцій. У цьому сенсі зрозумілою є пильна увага представників теорії держави і права до вивчення верховенства права. І мова тут повинна йти не тільки про розширення предмета загальнотеоретичних досліджень, хоча це само собою є важливим. Завдання, яке ставиться перед теоретиками права, з одного боку, гранично чітке – узагальнити основні уявлення про цей об'єкт, виявити його основні характеристики, з іншого – сформувати необхідну базу для продовження галузевих досліджень. У такому аспекті потенціал загальнотеоретичних досліджень, на наш погляд, ще не повністю розкритий. Це змушує сучасних дослідників, спираючись на наявну неповну методологічну базу, шукати і доводити можливості імплементації ідей і концептів у сферу галузевого законодавства. Для цивільного процесуального законодавства це питання залишається досі відкритим.

Можна поглянути на цю проблему і з іншого, протилежного боку. Як вважає О. В. Дем'янова, щодо верховенства права визначальною передумовою констатації наявності відповідної якості (у вигляді принципу, ідеї, доктрини тощо) є встановлення дії відповідних засад в окремих галузях права. Адже якщо верховенство права не притаманно конституційному, адміністративному, цивільному праву, то звідки візьметься верховенство права як категорія загальної теорії права? І навпаки, декларування верховенства права категорією загальноправовою вимагає послідовного впровадження відповідною мірою та способом в усі державно-правові інституції [29, с. 113].

Ці положення ще раз підкреслюють наскільки важлива належна реалізація постулатів доктрини верховенства права в національному законодавстві. О. В. Дем'янова пропонує доповнити традиційні дослідження проблематики верховенства права в межах загальної теорії необхідною і важливою складовою практичної орієнтації – реалізацією означеної ідеї в окремих сферах правового життя. Серед інших найбільш потужним потенціалом відображення сутності верховенства права володіє сфера, пов'язана із судочинством, зокрема цивільне процесуальне право. На користь такого висновку свідчать наступні аргументи:

приклад практики Європейського суду з прав людини, сформовані якою положення є основною, якщо не єдиною, сталою складовою змісту верховенства права;

становище суду в системі владної організації суспільства, що визначає його безпосередню роль у тлумаченні та застосуванні права до конкретної особи та ситуації;

тенденція підвищення оцінки приватних прав з боку суспільства та рівня правового захисту; значення судової діяльності як підґрунтя розвитку правової доктрини, творчості, ідеології, культури;

придатність процесуального права для впровадження судового прецедента як джерела права та зміни на цій підставі концепції праворозуміння тощо [29, с. 117].

У нашому випадку йдеться про цивільне судочинство як про один із рівнів відображення і реалізації загальнотеоретичних уявлень про верховенство права. Іншими словами, необхідне створення механізму імплементації цієї ідеї в рамках галузевого цивільного процесуального законодавства. Звичайно, найбільш прийнятний варіант – її концептуальне оформлення на рівні окремих норм, інститутів і проваджень. Втім, у цьому випадку не виключений і зворотній кореляційний зв'язок. Знаходячи свою реалізацію в галузевому законодавстві, ідеї верховенства права в теоретичному аспекті можуть отримати ще більш широке наукове тлумачення.

Цивільне судочинство як сфера реалізації судової влади виступає однією з численних можливих і необхідних сфер застосування верховенства права. Це багато в чому пов'язано зі значенням належного здійснення цивільного судочинства, важливістю правосуддя як державної діяльності, в кінцевому підсумку, забезпечення справедливості й законності винесених судових рішень. Цей аспект судової діяльності є досить важливим, особливо в умовах наявної суперечності і конфліктності між сторонами цивільної справи, необхідності системного тлумачення правових і норм, а також їх застосування до конкретного життєвого випадку. У будь-якому випадку, судові рішення виступають квінтесенцією позиції держави. У цьому сенсі дослідники слушно наголошують на значенні судових рішень для адекватного відображення в правовій системі концептів верховенства права і обґрунтовано вважають, що ці ідеї мають стати стандартом при здійсненні будь-якого виду державної діяльності, у тому числі, і при мотивації і прийнятті судових рішень [73, с. 141].

Невипадково, у практиці Європейського суду з прав людини отримала визнання як складова верховенства права теза правової визначеності, що полягає в тому, що жодна зі сторін спору без виняткових для того підстав не може вимагати перегляду кінцевого та обов'язкового для виконання судового рішення з метою повторного розгляду справи. Зазначена складова проводить безсумнівну паралель між правом та судовим рішенням, що набуло чинності. Виокремлення цього положення та його кваліфікація як складової принципу верховенства права підкреслює значення, котре надається судовому рішенням в світлі положень Європейської конвенції: воно розглядається як рівне праву, як втілення останнього [29, с. 115].

На цьому тлі тим більше актуалізується дослідження сучасних теоретико-прикладних проблем реалізації верховенства права в цивільному судочинстві. Вітчизняний законодавець, по суті, звів ці питання до проблематики системи принципів цивільного процесу. Стаття 2 ЦПК України

вперше відтворює низку основних засад (принципів) цивільного судочинства, називаючи в їх числі й верховенство права.

При цьому раніше, як правило, в самому ЦПК термін «принципи» як такий не вживався. Окремі положення, котрі визнані за принципи, були зосереджені в основному в розділі I «Загальні положення» і главі 1 «Основні положення». Таке закріплення певною мірою відповідає традиції, яка була закладена ще в Статуті цивільного судочинства 1864 року, в котрому розділ «Загальні положення» (статті 1–28) був винесений за рамки всіх книг і глав і де, по суті, були закріплені принципи цивільного судочинства. На той час вчення про них тільки складалося і вони в переважній більшості іменувалися в доктрині «основними засадами» цивільного судочинства [12, с. 30; 110, с. 37–38].

Наскільки виправданим є такий законодавчий підхід, і, перш за все, в умовах об'єктивної складності формування якоїсь єдиної дефініції цього поняття? Спробуємо розгорнути наші судження в цьому напрямі.

Вихідною авторською тезою є положення про те, що проблематика системи принципів цивільного процесу ще не отримала остаточного теоретичного і нормативного вирішення. Незважаючи на значну бібліографію розглянутого питання і останню кодифікацію цивільного процесуального законодавства, досі немає чітких критеріїв належності тих чи інших положень (норм, постулатів, аксіом, правил) до принципів цивільного судочинства. Це своєю чергою відображається на можливості класифікації принципів і їх розподілу, як наслідок, на осмислення їх взаємозумовленості й перспектив розвитку, взаємодії з іншими положеннями, що торкаються загальних аспектів здійснення цивільної процесуальної діяльності.

М. П. Курило слушно зазначив, що в умовах бажаної європейської інтеграції України, глобалізації європейського права як основної тенденції його розвитку останніх десятиліть і важливості гармонізації національного законодавства знову для теорії і практики набуває актуальності проблема універсалізації цивільної процесуальної форми, створення ефективних

моделей захисту приватних і публічних прав, а в більш широкому сенсі – належних правових процедур та можливостей їх уніфікації та диференціації. Очевидно, що вирішення цих питань, так само як і їх можливе і подальше осмислення, зумовлюється насамперед аналізом сутності цивільного судочинства як історично сформованої універсальної конструкції розгляду спірних і безспірних справ. У такому контексті йдеться про основоположні засади цивільного процесу як концептуальної правової категорії, що визначає нині не лише розуміння цивільної процесуальної діяльності, прав та обов'язків її учасників, а й здійснення прав, свобод та інтересів особи як цінностей сучасного суспільства і правопорядку, які все більше впливають на національне цивільне судочинство та судові процедури.

Для вітчизняної процесуальної думки проблематика принципів завжди була та, мабуть, і залишається однією з центральних у дослідженнях протягом всього періоду розвитку наукового знання про правосуддя у цивільних справах. Про це свідчить значна і, напевне, не до кінця ще оцінена наукова спадщина пореформеного і радянського періоду [52, с. 34].

Як приклад дискусійності й спірності питань, що розглядаються, звернемося до сучасної цивільної процесуальної літератури. Вчені зазначають, що виявляючи сукупність ознак, ми тим самим виокремлюємо положення – принципи цивільної процесуальної діяльності. Цю сукупність ознак можна умовно поділити на кілька видів, що пов'язано з наявністю ознак, однаковою мірою властивих всім правовим принципам, і ознак, властивих тільки принципам цивільного судочинства.

До першого виду можна віднести ознаки, які свідчать про вибрану мовну (словесну) конструкцію поняття, а також властиві правовим принципам і праву в цілому, зокрема: 1) розгляд принципів як певних положень; 2) основоположний, фундаментальний характер таких положень; 3) ці положення визначають зміст права, а також напрями його розвитку; 4) нормативність, формальна визначеність, системність, забезпеченість державним примусом, високий ступінь абстрагування та інші.

Другий вид ознак принципів пов'язаний з особливостями цивільного судочинства як загальної категорії у правосудді: із видів державної діяльності виокремлення цивільної процесуальної як самостійної, визначення її якісної своєрідності за різними параметрами.

Ознаки третього виду (специфічні, але вони доповнюють вже названі) є ознаками власне принципів цивільного судочинства, оскільки вони сприяють їх виділенню із множини цивільних процесуальних правил: 1) реалізація на одній чи кількох стадіях (провадженнях) процесу; 2) можливість допущення винятків, котрі не є принципами; 3) виникнення принципів у результаті розгляду і вирішення правових спорів; 4) недопустимість дублювання принципів; 5) відповідність цілям і завданням цивільного судочинства, а в більш широкому контексті – цілям правового регулювання відносин, які складаються; 6) можливість за їх допомогою побудови належної моделі цивільного судочинства [109, с. 40–41].

Небезпідставними є окремі висновки цитованого дослідника. Спроби виявити всі основні ознаки приводять автора до аргументів про можливу словесну конструкцію поняття, необхідність розгляду судової діяльності як вид державної діяльності, власне характеристикам нормативних положень, що дозволяють відносити їх до числа принципів. Утім, деякі логічні суперечності не обійшли стороною і цю наукову позицію.

Якщо говорити про фундаментальний і основоположний характер цієї категорії, то зайвим буде зауваження про те, що принципи діють на всіх стадіях процесу. При цьому автор говорить, що можуть існувати винятки з цього правила. На думку вченого, принципи цивільного процесу мають історичне підґрунтя. Тоді логічним є питання про верховенство права, що не має такого значного, в порівнянні з іншими принципами, історичного базису розвитку.

Як слушно зазначає М. П. Курило, концепти прав людини остаточно визначили напрям розвитку правових систем сучасності, стали основою теоретичного обґрунтування та закріплення верховенства права як

фундаментального принципу і стандарту судового захисту. Взагалі слід особливо наголосити на унікальності концепту верховенства права, що започаткував процес інтернаціоналізації (європеїзації) цивільного процесу з точки зору розробки процесуальних гарантій його дотримання та створення єдиного механізму захисту декларованих прав, свобод та інтересів. У цьому зв'язку актуалізується в різних аспектах і напрямках, зокрема й цивільному процесуальному, дослідження Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає право людини на незалежний та неупереджений суд, створений на підставі закону, право бути вислуханим, рівні процесуальні можливості, публічний характер судового розгляду в розумний строк.

Очевидно, що міжнародно-правові джерела нині найбільше впливають на формування моделі розгляду правових спорів, а в більш широкому контексті на національні цивільні судочинства, зокрема і систему принципів та процесуальних гарантій забезпечення права на суд і доступність правосуддя. Тому правомірною вбачається постановка питання про формування нової системи принципів цивільного судочинства як базової конструкції вирішення правових спорів. Закономірно, що ця проблематика сьогодні виходить за вузькі межі галузевих наук, особливо на фоні безперервних дискусій про сутність цивілістичного процесу як нового явища у вітчизняній доктрині та законотворчості, новітніх течіях його розвитку, вдосконалення процедур юрисдикційного та неюрисдикційного характеру [52, с. 38].

Вважаємо, що Г. П. Тимченко однозначно має рацію в тому, що за допомогою системи принципів можливе формування моделі цивільного судочинства. У цьому сенсі висновки дослідника про відповідність принципів цілям і завданням цивільного процесу та процесуальної діяльності заслуговують також на найпильнішу увагу. Однак, вважаємо, що навіть пропоновані ознаки принципів цивільного судочинства повною мірою не дадуть відповідь на питання, чому все ж верховенство права слід розглядати

як принцип (основу) цивільної процесуальної діяльності. Проблема адекватності включення нормативних положень в систему принципів цивільного процесу ще вимагає свого глибокого й сучасного дослідника.

У зв'язку з цим можна припустити, що рішення проблеми системи принципів має відбуватися на початку створення процесуальних кодексів. Бажано йти від простого переліку фундаментальних положень до практики їх дотримання на всіх етапах процесуальної діяльності. Тобто спочатку необхідно ретельно проробити загальну частину кодексів, йти від розуміння того, яким ми хочемо бачити судочинство, до розробки сукупності принципів, на котрих воно ґрунтується. Але це завдання не тільки для юридичної науки і практики. Проблему можна вирішити лише при використанні синтезу наукових знань – узагальнюючи історичний досвід розвитку держави і права, аналізуючи накопичену судову практику в аспекті найпоширеніших помилок у правозастосуванні, даючи реальну оцінку стану справ у економіці та політиці держави, враховуючи потребу суспільства в механізмі захисту прав, використовуючи досягнення юридичної науки. Систему принципів, на яких буде формуватися судочинство, повинен визначати не законодавець, а об'єктивні чинники, які сприятимуть появі такої системи та її подальшому розвитку.

Нині можна констатувати поверховий підхід законодавця до вирішення питання системи принципів судочинства. Очевидно, що цивільне судочинство повинно мати власну, специфічну систему принципів [109, с. 47].

І далі цей автор робить висновок, що система принципів судочинства як елемент типологізації сучасних процесів повинна визначатися первісно тільки бажаною моделлю судочинства, обмежуючи при такому підході законодавчий розсуд, і відмічає можливість всебічного пізнання структури системи лише на стику різних знань, не тільки і навіть не стільки в рамках процесуальної доктрини. Це сприятиме виокремленню об'єктивних факторів, появі і формуванню такої системи та її розвитку. До числа таких факторів автор відносить природу і сутність державного ладу, економічний і політичний стан

держави, цінності і пріоритети, які склалися в суспільстві на сучасному етапі його розвитку, очікування і потреби цього суспільства в судовому захисті, судову практику, цілі й завдання судочинства, історичні фактори, котрі зумовили характер судочинства, досягнення юридичної науки [108, с. 11–12].

Поки ми можемо зазначити, що законодавець в довільній формі визначає систему принципів цивільного судочинства, наділяючи верховенство права якостями основного початку процесуальної діяльності. При цьому, навряд чи можливо однозначно відповісти на питання, яким чином у цивільному процесуальному законодавстві знаходять свою реалізацію ідеї верховенства права. Можна поставити питання інакше – в яких нормах цивільного процесуального законодавства виявляється верховенство права?

Проблема адекватного відображення ідей верховенства права, на наш погляд, першорядна для вітчизняного законодавця. Важливо відобразити їх в процедурах відкриття провадження у справі, підготовки справи до судового розгляду, судового розгляду цивільної справи і стадіях його перегляду. Показово, в цивільній процесуальній літературі тривають спроби обґрунтування елементів верховенства права.

Так, на обґрунтування елементів принципу верховенства права Г. П. Тимченко, в силу обмеженості власним об'єктом і предметом дослідження, виокремлює лише два аспекти його пізнання і реалізації – через судоустрій і через судочинство. Якщо розглядати верховенство права в першому аспекті, то необхідно проводити дослідження організації судової влади згідно з таким принципом. Для другого зрізу пізнання характерним є закріплення верховенства права в положеннях процесуального законодавства. У такому розумінні, як вважає дослідник, верховенство права слід розглядати не стільки як принцип, скільки як загальну характеристику всього судочинства, зокрема, з такими рисами: законодавча можливість добитися доступу до суду; адекватність судових процедур суспільним очікуванням; використання процесуальних засобів захисту; обстоювання своїх прав і свобод; оскарження і виконання прийнятих судових рішень [108, с. 15–16].

Розглянутих ознак верховенства права, як нам видається, ще недостатньо для повного відображення правового явища в цивільному процесуальному законодавстві. Однак, напрям наукового пошуку представляється перспективним і доцільним. Досвід вітчизняного законотворення ще раз переконує в тому, що часто зарубіжні ідеї не реалізуються на ниві національного правознавства належним чином, чому повинна передувати глибока наукова розробка, яка визначає ступінь належної імплементації в правову сферу, зокрема і в цивільне процесуальне законодавство. Цивілістична процесуальна доктрина залишається невитребуваною при підготовці нової редакції ЦПК України. Тому концептуально не завершеним є впровадження концептів верховенства права в сферу цивільної юрисдикції, особливо на тлі регламентації основних засад цивільного судочинства і заявлених завдань щодо забезпечення справедливості судового розгляду цивільних справ.

Висновки до Розділу 2

Одним із можливих методологічних інструментаріїв пізнання сутності верховенства права є осмислення прецедентної практики Європейського Суду з прав людини. Значення правозастосовчої і правороз'яснювальної діяльності вищої європейської судової інституції настільки зараз велике, що вона стає для багатьох країн орієнтиром необхідних перетворень цивільного судочинства, формує основні підходи і уявлення про належну реалізацію ідеї справедливого судового розгляду.

Для України вирішення внутрішніх накопичених проблем судової влади і судочинства крізь призму практики Європейського Суду з прав людини стає все більш знаковим явищем. Власне йдеться про вплив глобальних тенденцій фундаменталізації основних прав і свобод людини на цивільне судочинство, і як наслідок, сприйнятті концептів верховенства права в законотворчій і

судовій діяльності. Практика ЄСПЛ, виступаючи емпіричною базою на шляху необхідних реформ, сприяє виявленню недоліків існуючої системи правосуддя і дає наочні приклади їх можливого вирішення.

Поки що Україна далека від ефективної системи розгляду правових спорів і конфліктів. Про це красномовно свідчать щорічні статистичні дані про подані скарги українських громадян до ЄСПЛ. Причини, які спонукають до такого звернення, варто об'єднати під однією загальною назвою – порушення права на справедливий суд.

Частина 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод передбачає право на справедливий судовий розгляд. Це загальна формула, яка знаходить своє конкретне застосування і постійне тлумачення в рішеннях ЄСПЛ. Йдеться про безперервну еволюцію уявлень про справедливий судовий розгляд.

Одним з основних елементів справедливого судового розгляду є право на доступність суду або доступ до правосуддя. Це складна правова категорія, що зумовлена багатьма чинниками, більшість з яких пов'язані зі сферою цивільного процесу. Зокрема, це питання формування юрисдикційних повноважень, встановлення реальних строків судового розгляду, належні судові процедури, можливості інстанційного перегляду судових рішень тощо. Водночас не можна не звертати увагу і на чинники, що лежать поза правовим регулюванням і мають економічну природу.

Одним з елементів права на справедливий судовий розгляд є мотивація прийнятих судових рішень. Судове рішення повинно бути не тільки законним і обґрунтованим, а й бути мотивованим. Правомірно ставити питання про мотивацію як основоположну характеристику судової справедливої діяльності.

Виконання взятих на себе зобов'язань з побудови ефективної системи судової влади та забезпечення її самостійності й незалежності – одне з ключових сучасних вимог європейської спільноти і міжнародних партнерів

України. У такому аспекті зростає значення концепту й доктрини верховенства права як чільної характеристики здійснення правосуддя в цивільних справах.

Вітчизняний законодавець, по суті, звів ці питання до проблематики системи принципів цивільного процесу.

Проблематика системи принципів цивільного процесу ще не отримала остаточного теоретичного і нормативного вирішення. Незважаючи на значну бібліографію розглянутого питання і останню кодифікацію цивільного процесуального законодавства, досі немає чітких критеріїв належності тих чи інших положень (норм, постулатів, аксіом, правил) до принципів цивільного судочинства. Це відображається на можливості класифікації принципів і їх розподілу, як наслідок, на осмислення їх взаємозумовленості й перспектив розвитку, взаємодії з іншими положеннями, що торкаються загальних аспектів здійснення цивільної процесуальної діяльності.

Законодавець в довільній формі визначає систему принципів цивільного судочинства, наділяючи верховенство права якостями основного початку процесуальної діяльності. При цьому, навряд чи можливо однозначно відповісти на питання, яким чином у цивільному процесуальному законодавстві знаходять свою реалізацію ідеї верховенства права.

Проблема адекватного відображення ідей верховенства права першорядна для вітчизняного законодавця. Важливо відобразити їх в процедурах відкриття провадження у справі, підготовки справи до судового розгляду, судового розгляду цивільної справи і стадіях його перегляду.

Досвід вітчизняного законотворення ще раз переконує в тому, що часто зарубіжні ідеї не реалізуються на ниві національного правознавства належним чином, чому повинна передувати глибока наукова розробка, яка визначає ступінь належної імплементації в правову сферу, зокрема і в цивільне процесуальне законодавство. Концептуально не завершеним є впровадження концептів верховенства права в сферу цивільної юрисдикції, особливо в контексті регламентації основних засад цивільного судочинства і заявлених

завдань щодо забезпечення справедливості судового розгляду цивільних справ.

РОЗДІЛ 3

ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1 Теоретичні проблеми відкриття провадження в цивільній справі з позиції верховенства права

Прикладний аспект дослідження проблематики верховенства права в цивільному судочинстві за сучасних умов перетворень юридичної сфери є вкрай важливим. І річ тут не лише у складності розуміння та багатогранності самого поняття верховенства права, а й у важливості формування нових методологічних інструментаріїв, за допомогою яких можна дати об'єктивну і всебічну оцінку правосуддя в цивільних справах. Оцінку з позиції насамперед імплементації постулатів верховенства права як усталеного міжнародного стандарту правозастосовної діяльності до цивільного процесуального законодавства України.

Стадійність здійснення процесуальної діяльності – одна з її характерних рис. Без перебільшення можна говорити, що розподіл процесу на етапи, стадії, цикли та провадження став видимим результатом розвитку доктрини та практики цивільного судочинства. У цьому сенсі не випадковою є підвищена увага процесуалістів до проблем стадій цивільного процесу, науковий пошук яких привів до обґрунтування тези про те, що основним фактором їх виділення слід вважати спільність найближчої процесуальної мети або наявність цілком самостійного завдання на тому чи іншому відрізку цивільної процесуальної діяльності. Мають рацію ті дослідники, які заявляють про те, що стадія є відносно відокремленим самостійним етапом процесу, що має свої характерні особливості, які виявляються при реалізації поставленого завдання: розглянути справу по суті та винести рішення, або розглянути скаргу на відповідне рішення, виконати судові рішення тощо. А тому будь-яка стадія

цивільного процесу повинна завершуватись логічно й результативно [36, с. 108].

Початковою стадією цивільного судочинства є відкриття провадження у цивільній справі. Цивільний процесуальний закон містить цілу низку норм, що визначає послідовність вчинення цивільних процесуальних дій, процесуальні права та обов'язки сторін та суду. Насамперед йдеться про конкретизацію загального права на звернення до суду за захистом та хрестоматійне положення про волевиявлення учасників судового процесу як необхідну рушійну засаду цивільного судочинства.

Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду на користь інших осіб або державних чи громадських інтересах. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною. Угода сторін про передачу спору на розгляд третейського суду не допускається. До третейського суду за угодою сторін може бути передано будь-який спір, який виникає з цивільних правовідносин, крім випадків, передбачених законом. Жодна особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи у визначеному цим Кодексом порядку (ст. 4 ЦПК України).

Праву на звернення до суду за захистом кореспондується обов'язок суду розглянути подану позовну заяву щодо відповідності її встановленим вимогам до форми та змісту. Так виникають і набувають розвитку цивільні процесуальні правовідносини. Вчені слушно зазначають, що сформована ще в римському праві часів легісакційного процесу як стадія *in jure*, вона зберегла до наших днів основну ідею свого виокремлення – перевірку до процесу заяв позивача на предмет дотримання ним певних вимог. Показовим є той факт, що рецепція римського права, котра була характерною для багатьох європейських країн, відобразилася в роботах німецьких і австрійських процесуалістів, які

стали основою для створення вітчизняної процесуальної школи. Німецький вчений О. Бюлов у середині XIX століття не лише висунув тезу про сутність цивільного процесу як юридичного відношення, що було новелою для того часу, а й сформулював поняття процесуальних припущень як умов, від котрих залежить виникнення судового процесу, прав і обов'язків його учасників. У вітчизняному процесуальному законодавстві, з початком відомої судової реформи, відбилися, хоча і в різних назвах і модифікаціях, ідеї процесуальних припущень [108, с. 20, 21].

Відповідно до ст. 184 ЦПК України позов пред'являється шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції, де вона реєструється та не пізніше наступного дня передається судді. Позивач має право в позовній заяві заявити клопотання про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження, якщо такий розгляд допускається цим Кодексом.

Законодавець, мабуть, уперше так детально виписав процедури ухвалення позовної заяви. Як зазначають у зв'язку з цим дослідники, ЦПК 1963 року не містив подібних положень, що давало суддям великий простір для маніпулювання позовними заявами, які до них надходили. Особа, котра передала заяву судді, могла місяцями чекати повідомлення від суду про слухання справи; на практиці мали місце такі випадки, коли судді починали вживати заходів щодо підготовки справи лише після того, як про хід справи вже надійшло кілька запитів, а справа в канцелярію на реєстрацію передавалася набагато пізніше [109, с. 160]. Сьогодні цивільний процесуальний закон зводить нанівець можливі зловживання на етапі прийняття позовної заяви, встановлюючи процедуру та строки здійснення процесуальних дій.

ЦПК України передбачає певні вимоги до форми та змісту позовної заяви. Так, у позовній заяві позивач викладає свої вимоги щодо предмета спору та їх обґрунтування. Позовна заява подається до суду в письмовій формі і підписується позивачем або його представником, або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи.

Позовна заява повинна містити: найменування суду першої інстанції, до якого подається заява; повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові – для фізичних осіб) сторін та інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України), а також реєстраційний номер облікової картки платника податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб - громадян України (якщо такі відомості позивачу відомі), відомі номери засобів зв'язку, офіційної електронної адреси та адреси електронної пошти; зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспорюються; зміст позовних вимог: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів – зміст позовних вимог щодо кожного з них; виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують вказані обставини; відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися, у тому числі, якщо законом визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору; відомості про вжиття заходів забезпечення доказів або позову до подання позовної заяви, якщо такі здійснювалися; перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви; зазначення доказів, які не можуть бути подані разом із позовною заявою (за наявності); зазначення щодо наявності в позивача або іншої особи оригіналів письмових або електронних доказів, копії яких додано до заяви; попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які позивач поніс і які очікує понести у зв'язку з розглядом справи; підтвердження позивача про те, що ним не подано іншого позову (позовів) до цього ж відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав.

У позовній заяві можуть бути вказані й інші відомості, необхідні для правильного вирішення спору.

Незважаючи на стандартний набір інформації, законодавець, однак, правильно орієнтує на викладення всіх обставин, що мають значення для правильного вирішення справи та розкриття наявних доказів у справі. Як своєрідні санкції за невиконання обов'язку дотримання вимог до форми та змісту позовної заяви, закон передбачає інститути залишення заяви без руху та повернення позовної заяви.

Суддя, встановивши, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 цього Кодексу, протягом п'яти днів з дня надходження до суду позовної заяви постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху.

В ухвалі про залишення позовної заяви без руху зазначаються недоліки позовної заяви, спосіб і строк їх усунення, який не може перевищувати десяти днів із дня вручення ухвали про залишення позовної заяви без руху. Якщо ухвала про залишення позовної заяви без руху постановляється з підстави несплати судового збору у встановленому законом розмірі, суд у такій ухвалі повинен зазначити точну суму судового збору, яку необхідно сплатити (доплатити).

Якщо позивач відповідно до ухвали суду у встановлений строк виконає вимоги, визначені статтями 175 і 177 цього Кодексу, сплатить суму судового збору, позовна заява вважається поданою в день первісного її подання до суду. Якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, заява вважається неподаною і повертається позивачеві.

Крім цього, заява повертається у випадках, коли:

- 1) заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано;

- 2) порушено правила об'єднання позовних вимог (крім випадків, в яких є підстави для застосування положень статті 188 цього Кодексу);

3) до постановлення ухвали про відкриття провадження у справі від позивача надійшла заява про врегулювання спору або заява про відкликання позовної заяви;

4) відсутні підстави для звернення прокурора до суду в інтересах держави або для звернення до суду особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи;

5) подана заява про розірвання шлюбу під час вагітності дружини або до досягнення дитиною одного року без дотримання вимог, встановлених Сімейним кодексом України;

6) позивачем подано до цього самого суду інший позов (позови) до цього самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав і щодо такого позову (позовів) на час вирішення питання про відкриття провадження у справі, що розглядається, не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позову без розгляду;

7) до заяви не додано доказів вжиття заходів досудового врегулювання спору у випадку, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом.

Суддя повертає позовну заяву й додані до неї документи не пізніше п'яти днів з дня її надходження або з дня закінчення строку на усунення недоліків.

Про повернення позовної заяви суд постановляє ухвалу. Ухвалу про повернення позовної заяви може бути оскаржено. Копія позовної заяви залишається в суді.

Повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви.

Як бачимо, ЦПК України точніше, порівняно з законом, що діяв раніше, формулює норми про залишення заяви без руху. Ухвала суду вже має містити недоліки позовної заяви, способи та строки їх усунення. Однак на практиці не завжди правильно застосовують ці положення цивільного процесуального законодавства. Найбільш поширеними в судовій практиці підставами для

залишення позовної заяви без руху є неправильне обчислення судового збору, незазначення ціни позову та вимоги позивача, ненадання в потрібній кількості копій поданих документів та інші.

Так, 18 січня 2021 року суддя Білопільського районного суду Сумської області Терещенко О.І., розглянув позовну заяву ОСОБА_1 (АДРЕСА_1) до Департамента внутрішньої безпеки Національної поліції України (м. Київ, вул. Академіка Богомольця, 10), третя особа: старший оперуповноважений Сумського управління Департаменту внутрішньої безпеки Національної поліції України майор поліції ОСОБА_2 (м. Суми, вул. Покровська, 25) про відшкодування майнової шкоди, встановила:

13 січня 2021 року до Білопільського районного суду Сумської області надійшла зазначена вище позовна заява.

Відповідно до ч. ч. 1, 2 ст. 185 ЦПК України суддя, встановивши, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 цього Кодексу, протягом п'яти днів з дня надходження до суду позовної заяви постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху.

В ухвалі про залишення позовної заяви без руху зазначаються недоліки позовної заяви, спосіб і строк їх усунення, який не може перевищувати десяти днів з дня вручення ухвали про залишення позовної заяви без руху. Якщо ухвала про залишення позовної заяви без руху постановляється з підстави несплати судового збору у встановленому законом розмірі, суд в такій ухвалі повинен зазначити точну суму судового збору, яку необхідно сплатити (доплатити).

У позовній заяві ОСОБА_1 вказує, що він звільнений від сплати судового збору, оскільки є учасником бойових дій.

Відповідно до п. 13 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір» від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються: учасники бойових дій, постраждалі учасники Революції Гідності, Герої України – у справах, пов'язаних з порушенням їхніх прав.

З позовної заяви вбачається, що предметом спору в даній справі є права, які не пов'язані з порушенням прав позивача як учасника бойових дій, оскільки стосуються відшкодування майнової шкоди, понесеної позивачем при розгляді справи про адміністративне правопорушення, а тому він не звільнений від оплати судового збору.

Таким чином, за подання позовної заяви ОСОБА_1 повинен сплатити судовий збір у розмірі, визначеному Законом України «Про судовий збір».

Така правова позиція викладена і в ухвалах Верховного Суду від 22 листопада 2019 року в справі №756/816/17, від 18 листопада 2019 року в справі №371/1083/18, від 11 листопада 2019 року в справі №760/17314/17 тощо.

Отже, сума сплати судового збору складає 908 грн, яку позивач повинен сплатити за наступними реквізитами.

Якщо позивач відповідно до ухвали суду у встановлений строк виконає вимоги, визначені статтями 175 і 177 цього Кодексу, сплатить суму судового збору, позовна заява вважається поданою в день первісного її подання до суду. Якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, заява вважається неподаною і повертається позивачеві.

За таких обставин вважаю за необхідне позовну заяву ОСОБА_1 залишити без руху, надавши позивачу строк для усунення недоліків протягом 5 днів з дня вручення даної ухвали.

На підставі вищевикладеного, керуючись ст. ст. 177, 185 ЦПК України, суддя постановила:

Позовну заяву ОСОБА_1 до Департаменту внутрішньої безпеки Національної поліції України, третя особа: старший оперуповноважений Сумського управління Департаменту внутрішньої безпеки Національної поліції України майор поліції Терещенко Олександр Петрович про відшкодування майнової шкоди залишити без руху, надавши позивачу строк для усунення недоліків протягом 5 днів з дня вручення йому копії даної ухвали.

У разі неусунення до встановленого строку недоліків, зазначених в ухвалі, позовна заява буде вважатись неподаною і буде повернута позивачу з усіма додатками до неї [116].

26 січня 2021 року суддя Білопільського районного суду Сумської області Замченко А. О., розглянувши позовну заяву ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про зміну розміру аліментів або звільнення від сплати аліментів, встановила:

21 січня 2021 року ОСОБА_1 звернулася до суду з вказаним вище позовом.

Відповідно до ч. ч. 1, 2 ст. 185 ЦПК України суддя, встановивши, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 цього Кодексу, протягом п'яти днів з дня надходження до суду позовної заяви постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху.

В ухвалі про залишення позовної заяви без руху зазначаються недоліки позовної заяви, спосіб і строк їх усунення, який не може перевищувати десяти днів з дня вручення ухвали про залишення позовної заяви без руху. Якщо ухвала про залишення позовної заяви без руху постановляється з підстави несплати судового збору у встановленому законом розмірі, суд в такій ухвалі повинен зазначити точну суму судового збору, яку необхідно сплатити (доплатити).

Згідно з п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК України позовна заява повинна містити зміст позовних вимог: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні.

Всупереч вказаним вище вимогам закону в позовній заяві не вказано в який саме спосіб ОСОБА_1 просить захистити її права (позовна заява не містить прохальної частини).

Відповідно до ч. 1 ст. 177 ЦПК України позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб.

Зазначеним вимогам закону позовна заява також не відповідає, оскільки до неї не додано копії позовної заяви з додатками для відповідача.

Згідно з ч. 2 ст. 175 ЦПК України позовна заява подається до суду в письмовій формі і підписується позивачем або його представником, або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи.

З огляду на викладене, ОСОБА_1 потрібно надати строк для усунення вказаних недоліків, роз'яснивши, що їй протягом десяти днів з дня отримання копії ухвали необхідно усунути недоліки позовної заяви, а також попередити, що в іншому разі позовна заява буде вважатись неподаною і їй повернута.

Керуючись ст. ст. 175, 177, 260 ЦПК України, постановила:

Позовну заяву ОСОБА_1 залишити без руху.

Надати ОСОБА_1 строк для усунення зазначених в ухвалі недоліків протягом десяти днів з дня отримання ухвали, роз'яснивши, що в іншому випадку позовна заява буде вважатись неподаною і їй повернута.

Ухвала оскарженню не підлягає [117].

11 травня 2021 року суддя Білопільського районного суду Сумської області Замченко А. О., розглянувши позовну заяву ОСОБА_1 до ОСОБА_2 , ОСОБА_3 про зменшення розміру аліментів, встановила:

26 квітня 2021 року ОСОБА_1 звернувся до ОСОБА_2 , ОСОБА_3 з позовом, в якому просить зменшити розмір аліментів, які він сплачує на користь відповідачок, з 1/4 до 1/6 частки його заробітку.

Відповідно до ч. ч. 1, 2 ст. 185 ЦПК України суддя, встановивши, що позовну заяву подано без додержання вимог, викладених у статтях 175 і 177 цього Кодексу, протягом п'яти днів з дня надходження до суду позовної заяви постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху.

В ухвалі про залишення позовної заяви без руху зазначаються недоліки позовної заяви, спосіб і строк їх усунення, який не може перевищувати десяти днів з дня вручення ухвали про залишення позовної заяви без руху. Якщо ухвала про залишення позовної заяви без руху постановляється з підстави несплати судового збору у встановленому законом розмірі, суд в такій ухвалі повинен зазначити точну суму судового збору, яку необхідно сплатити (доплатити).

Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 176 ЦПК України ціна позову визначається: у позовах про зменшення або збільшення платежів або видач - сумою, на яку зменшуються або збільшуються платежі чи видачі, але не більше ніж за один рік.

Аналіз позовної заяви та доданих до неї матеріалів не дає можливості встановити ціну позову, оскільки неможливо встановити суму аліментів за кожен місяць на кожну дитину.

Оскільки суд позбавлений можливості перевірити чи правильно було сплачено судовий збір, позивачу необхідно підтвердити його належними доказами (довідкою про розмір нарахованих аліментів за останній рік перед зверненням до суду).

Крім того, відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 175 ЦПК України позовна заява повинна містити: зазначення ціни позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспоруються.

Вказаним вище вимогам закону позовна заява не відповідає.

З огляду на викладене, ОСОБА_1 потрібно надати строк для усунення вказаних недоліків, роз'яснивши, що йому протягом десяти днів з дня отримання копії ухвали необхідно усунути недоліки позовної заяви, а також попередити, що в іншому разі позовна заява буде вважатись неподаною і йому повернута.

Керуючись ст. ст. 175, 177, 260 ЦПК України, постановила:

Позовну заяву ОСОБА_1 залишити без руху.

Надати ОСОБА_1 строк для усунення зазначених в ухвалі недоліків протягом десяти днів з дня отримання ухвали, роз'яснивши, що в іншому випадку позовна заява буде вважатись неподаною і йому повернута.

Ухвала оскарженню не підлягає [118].

Повернення позовної заяви – це новела цивільного процесуального законодавства. ЦПК 1963 року не згадував про повернення позовної заяви як про самостійний процесуальний інститут. Воно фігурувало як складова частина, точніше кажучи, як наслідок застосування інституту відмови у прийнятті позовної заяви (ст. 136). ЦПК 2004 року надав самостійного значення поверненню позовної заяви, встановив перелік підстав, за якими виконується ця процесуальна дія [109, с. 173].

Судове правозастосування свідчить про доцільність існування інституту повернення позовної заяви, хоча деякі підстави такого повернення потребують, на наш погляд, певної модернізації.

Так, 22 квітня 2021 року суддя Буринського районного суду Сумської області Гук Т.Р. при вирішенні питання про відкриття провадження у справі за позовною заявою ОСОБА_1 до ОСОБА_2, третя особа Відділ реєстрації актів цивільного стану м. Косцєжина, про виключення відомостей про батьківство, встановив:

ОСОБА_1 звернувся до Буринського районного суду Сумської області із позовною заявою до ОСОБА_2, третя особа Відділ реєстрації актів цивільного стану м. Косцєжина, про виключення відомостей про батьківство.

Ухвалою Буринського районного суду Сумської області від 07.04.2021 року дана позовна заява була залишена без руху через її невідповідність вимогам ст. ст. 175, 177 ЦПК України, а позивачу надано строк 10 днів з моменту отримання копії вказаної ухвали для усунення недоліків, шляхом подання позовної заяви, оформленої відповідно до вимог статей 175 і 177 ЦПК України, її копій та належним чином засвідчених копій доданих до неї доказів відповідно до кількості учасників справи, а також двох примірників перекладу

на польську мову позовної заяви та доданих до неї документів, засвідчених уповноваженим перекладачем, або нотаріально.

Копія ухвали про залишення позовної заяви без руху була отримана позивачем 08.04.2021 року особисто, що підтверджується відповідною розпискою, яка знаходиться в матеріалах справи.

Однак, станом на 22.04.2021 року будь-яких заяв від позивача до суду не надходило, ухвала суду не виконана, недоліки позовної заяви не усунуто.

Відповідно до ч. 3 ст. 185 ЦПК України, якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, позовна заява вважається неподаною і повертається позивачеві.

Згідно ч. 7 ст. 185 ЦПК України повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви.

З огляду на викладене, оскільки, у встановлений судом строк, вказані в ухвалі про залишення позовної заяви без руху, недоліки ОСОБА_1 не усунуто, подана ним позовна заява підлягає поверненню позивачу.

Керуючись ст. ст. 185, 260, 265, 354 ЦПК України, суд, постановив:

Позовну заяву ОСОБА_1 до ОСОБА_2, третя особа Відділ реєстрації актів цивільного стану м. Косцежина, про виключення відомостей про батьківство повернути позивачу.

Роз'яснити позивачу, що повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви.

Ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку до Сумського апеляційного суду через Буринський районний суд Сумської області (а з початком функціонування Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи безпосередньо до Сумського апеляційного суду) шляхом подачі апеляційної скарги протягом п'ятнадцяти днів з дня її складення [119].

В іншій судовій справі, 6 грудня 2021 р. суддя Буринського районного суду Сумської області Гук Т. Р., при вирішенні питання про відкриття

провадження у справі за позовом Акціонерного товариства Комерційний банк «ПриватБанк» до ОСОБА_1, ОСОБА_2 про стягнення боргу кредитором спадкодавця, встановив:

АТ КБ «ПриватБанк» звернулося в суд з даним позовом, в якому просило стягнути з відповідачів ОСОБА_1, ОСОБА_2 заборгованість за кредитним договором №б/н від 24.06.2011 року в розмірі 8378,4 грн., а також вирішити питання про розподіл судових витрат.

Ухвалою судді Буринського районного суду Сумської області від 23.11.2021 року дана позовна заява була залишена без руху через її невідповідність вимогам ст. ст. 175, 177 ЦПК України, а саме: заявляючи вимоги про стягнення заборгованості з обох відповідачів, позивачем не конкретизовано зміст позовних вимог щодо кожного з них; документи, які додані позивачем до позовної заяви, а також документи, які додані до копій позовної заяви для вручення відповідачам, належним чином у встановленому законом порядку не засвідчені; окремі складові частини розрахунку заборгованості за кредитним договором, доданого до позовної заяви, виготовлені шрифтом, який унеможлиблює їх прочитання судом та іншими учасниками справи.

В зв'язку з викладеним позивачу було надано строк 5 днів з моменту отримання копії вказаної ухвали для усунення зазначених в ній недоліків, шляхом надання суду належно оформлених позовної заяви, доданих до неї документів та їх копій відповідно до кількості учасників справи.

Копія ухвали про залишення позовної заяви без руху була отримана позивачем 28.11.2021 року, що підтверджується матеріалами справи.

30.11.2021 року на виконання вимог ухвали судді про залишення позовної заяви без руху позивачем направлено до суду позовну заяву з додатками.

У новій редакції позовної заяви позивач просить стягнути в межах вартості майна, одержаного у спадщину, з відповідачів ОСОБА_1, ОСОБА_2

заборгованість за кредитним договором №б/н від 24.06.2011 року в розмірі 8378,4 грн., а також вирішити питання про розподіл судових витрат.

Згідно п. 4 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, позовна заява повинна містити: спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні; якщо позов подано до кількох відповідачів - зміст позовних вимог щодо кожного з них.

Відповідно до ст. 13 ЦПК України, суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі.

Частиною 1 ст. 266 ЦПК України передбачено, що суд, ухвалюючи рішення на користь кількох позивачів або проти кількох відповідачів, повинен зазначити, в якій частині рішення стосується кожного з них, або зазначити, що обов'язок чи право стягнення є солідарним.

Як вбачається із змісту нової редакції позовної заяви позивачем не усунуто недоліки первинної позовної заяви щодо конкретизованості змісту позовних вимог щодо кожного з відповідачів, а лише зазначено про необхідність стягнення заборгованості в межах вартості майна, отриманого у спадок.

Крім того, усуваючи недоліки позовної заяви щодо неналежного засвідчення, доданих до неї копій документів, позивачем знову надано ряд копій документів, які не засвідчені у встановленому законом порядку.

Також позивачем повторно додано до позовної заяви розрахунок заборгованості за кредитним договором, окремі складові частини якого, виготовлені шрифтом, який унеможлиблює їх прочитання судом та іншими учасниками справи.

Таким чином, вимоги ухвали про залишення позовної заяви без руху позивачем було виконано лише частково, а саме належним чином завірено частину доданих до позовної заяви копій документів.

Решту недоліків позовної заяви позивачем не усунуто.

Відповідно до ч. 3 ст. 185 ЦПК України, якщо позивач не усунув недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, позовна заява вважається неподаною і повертається позивачеві.

З огляду на викладене, враховуючи, що вказані в ухвалі недоліки повністю усунуті не були, позовна заява підлягає поверненню позивачу.

Разом з цим, ч. 7 ст. 185 ЦПК України передбачено, що повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви.

На підставі викладеного, керуючись ст. ст.185,260 ЦПК України, суд, постановив:

Позовну заяву Акціонерного товариства Комерційний банк «ПриватБанк» до ОСОБА_1, ОСОБА_2 про стягнення боргу кредитором спадкодавця та додані до позовної заяви документи повернути позивачу.

Роз'яснити позивачу, що повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви.

Копію ухвали разом з позовною заявою та доданими до неї документами направити позивачу.

Ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку до Сумського апеляційного суду шляхом подачі апеляційної скарги протягом п'ятнадцяти днів з дня її складення.

Учасник справи, якому ухвала суду не була вручена у день її складення, має право на поновлення пропущеного строку на апеляційне оскарження на ухвалу суду, якщо апеляційна скарга подана протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення йому відповідної ухвали суду [120].

Крім того, йдеться насамперед про випадки, коли заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності або право підписувати таку заяву [84, с. 256]. Можна навести такий приклад повернення заяви у випадках, коли заяву

подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписана або підписана особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано.

5 квітня 2021 року суддя Буринського районного суду Сумської області Куцан В.М. перевіrivши матеріали позовної заяви ОСОБА_1 до Товариства з обмеженою відповідальністю «Мілоан» про захист прав споживачів, встановив:

Позивачка звернулася до суду з цим позовом, який не відповідає вимогам ч. 2 ст. 175 ЦПК України.

Згідно ч. 2ст. 175 ЦПК України позовна заява подається до суду в письмовій формі і підписується позивачем або його представником, або іншою особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи.

Як вбачається з матеріалів позову, позовна заява та її копії не містять підпису позивачки.

Відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 185 ЦПК України, заява повертається у випадках, коли заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано.

Враховуючи, що вказана позовна заява та її копії не підписані позивачкою, з метою недопущення порушення її прав та здійснення процесуальних дій без її згоди, на підставі п. 1 ч. 4 ст. 185 ЦПК України вважаю, що позовна заява підлягає поверненню.

Крім цього, відповідно до положень ч. 7 ст. 185 ЦПК України, повернення позовної заяви не перешкоджає повторному зверненню із заявою до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення позовної заяви.

На підставі вищевикладеного, керуючись вимогами п. 1 ч. 4 ст.185, ст. 353 ЦПК України, постановив:

Позовну заяву ОСОБА_1 до Товариства з обмеженою відповідальністю «Мілоан» про захист прав споживачів повернути позивачці.

Роз'яснити позивачці, що повернення заяви не перешкоджає повторному зверненню до суду, якщо перестануть існувати обставини, що стали підставою для повернення заяви.

Ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку до Сумського апеляційного суду через Буринський районний суд (а з початком функціонування Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи безпосередньо до Сумського апеляційного суду) шляхом подачі апеляційної скарги протягом п'ятнадцяти днів з дня її проголошення.

Учасник справи, якому ухвала суду не була вручена у день її проголошення або складення, має право на поновлення пропущеного строку на апеляційне оскарження на ухвали суду, якщо апеляційна скарга подана протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення йому відповідної ухвали суду.

Ухвала суду набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги всіма учасниками справи, якщо апеляційну скаргу не було подано.

У разі подання апеляційної скарги ухвала, якщо її не скасовано, набирає законної сили після повернення апеляційної скарги, відмови у відкритті чи закриття апеляційного провадження або прийняття постанови суду апеляційної інстанції за наслідками апеляційного перегляду [121].

За відсутності підстав для залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження суд відкриває провадження у справі протягом п'яти днів з дня надходження позовної заяви або заяви про усунення недоліків, поданої в порядку, передбаченому статтею 185 цього Кодексу.

Суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо:

- 1) заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства;
- 2) є таким, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили, за тими самими вимогами;

3) у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;

4) є рішення третейського суду, прийняте в межах його компетенції, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, за винятком випадків, коли суд відмовив у видачі виконавчого листа на примусове виконання рішення третейського суду або скасував рішення третейського суду і розгляд справи в тому самому третейському суді виявився неможливим;

5) є рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав;

6) настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які звернулися із позовною заявою або до яких пред'явлено позов, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва.

Про відмову у відкритті провадження у справі постановляється ухвала не пізніше п'яти днів з дня надходження заяви. Така ухвала надсилається заявникові не пізніше наступного дня після її постановлення в порядку, встановленому статтею 272 цього Кодексу. Відмовляючи у відкритті провадження з підстави, встановленої пунктом 1 частини першої цієї статті, суд повинен роз'яснити заявнику, до юрисдикції якого суду віднесено розгляд справи.

12 листопада 2021 р. суддя Велико-Писарівського районного суду Сумської області Савельєва А. І., розглянувши матеріали цивільного позову ОСОБА_1 до Охтирської районної державної адміністрації про захист трудових прав, встановила:

ОСОБА_1 11.11.2021 звернулася до суду з позовом до Охтирської районної державної адміністрації про захист трудових прав, в якому просить визнати протиправною бездіяльність Охтирської РДА та зобов'язати виключити її зі складу ліквідаційної комісії відділу освіти В.Писарівської

районної державної адміністрації, мотивуючи свої вимоги обставинами, викладеними у позовній заяві. У зв'язку з наведеним просить позов задовольнити.

Згідно ч. 1 ст. 19 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 19 КАС України юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема, спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи індивідуальних актів), дій чи бездіяльності, крім випадків, коли для розгляду таких спорів законом встановлено інший порядок судового провадження.

Як вбачається із поданої позовної заяви, позивачем оскаржується бездіяльність Охтирської районної державної адміністрації як суб'єкта владних повноважень.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 186 ЦПК України суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства.

Згідно із ч. 2 ст. 186 ЦПК України про відмову у відкритті провадження у справі постановляється ухвала не пізніше п'яти днів з дня надходження заяви. Така ухвала надсилається заявникові не пізніше наступного дня після її постановлення в порядку, встановленому статтею 272 ЦПК України.

Враховуючи викладене, доводжу висновку про наявність підстав для відмови у прийнятті позову та відкритті провадження у справі, оскільки даний позов підлягає розгляду за правилами адміністративного судочинства та підсудний Сумському окружному адміністративному суду.

Керуючись ст. ст. 19, 186, 261, 272 ЦПК України, суддя постановив:

Відмовити ОСОБА_1 у відкритті провадження у справі за її позовом до Охтирської районної державної адміністрації про захист трудових прав.

Копію ухвали про відмову у відкритті провадження у справі невідкладно надіслати позивачеві разом із заявою та всіма доданими до неї документами.

Апеляційна скарга на ухвалу суду подається безпосередньо до Сумського апеляційного суду протягом п'ятнадцяти днів з дня її проголошення [9].

Такими є положення цивільного процесуального законодавства. Якщо не брати до уваги можливу процесуальну діяльність позивача щодо додаткової роботи з позовною заявою та важливості її відповідності вимогам цивільної процесуальної форми, дії суду щодо перевірки наявності передумов права на звернення до суду мають основне значення на цьому відрізку судової діяльності. У такому власне контексті слід розглядати зазначену судову діяльність, у тому числі, виходячи також з необхідності належного забезпечення верховенства права. У цьому сенсі положення цивільного процесуального закону підлягають всебічній оцінці з позиції концепції доступу до правосуддя, що закріплюється ними.

Справді, на що має бути спрямоване правове регулювання? На визначення та виявлення належних підстав для відмови у відкритті провадження в цивільній справі чи надання праву на судовий захист всеосяжного характеру? Здається, що ці питання мають важливе теоретико-прикладне значення.

Втім, уже у традиціях вітчизняної законотворчості та правової думки закріплення обмежень доступу до суду. На підтвердження цієї тези можна звернутися до нормативно-правових актів пореформеного та радянського періодів, які висували певні вимоги до процедур пред'явлення позову. Йшлося тоді про обґрунтування порушеного права, право та дієздатності сторони, юрисдикції суду, дотримання приписів закону про форму та зміст позовної заяви та інше.

Слушно зазначають сучасні дослідники, що в основі нормативної моделі порушення провадження у справі в цивільному судочинстві лежить система обмежень доступу до суду. Це приводить до висновку, що сама наявність

права на судовий захист ще не означає відсутності механізму перевірки такого права, котрий визначає сутність цієї стадії судочинства. Розглядаючи запропоновану систему в діалектичному розвитку, вчені критично ставляться до логіки її побудови, яка закріплює юрисдикцію як підставу для відмови в порушенні провадження у справі і в такий спосіб зводить нанівець юридичну заінтересованість, розриває необхідний ланцюг зв'язку передумов права на звернення до суду і припущеного об'єкта судового захисту. Зрозумілими є складнощі, які постають на шляху встановлення юридичної заінтересованості. Однак для отримання логічно завершеного законодавчого рішення необхідно зробити вибір напряму розвитку законодавства. Інший варіант – залишити існуючий порядок, виокремити юридичну заінтересованість у системі передумов права на звернення до суду і визначити процедури її виявлення, можливо, використовуючи зарубіжний досвід, водночас вирішуючи проблему пред'явлення неправових вимог.

Пропонується така редакція статті: суддя відмовляє у прийнятті позовної заяви, якщо подана до суду вимога не підлягає захисту в судовому порядку. Інший варіант розвитку припускає широке трактування права на судовий захист і незастосування підстав відмови в порушенні провадження у справі, тобто можливість ініціації судочинства у всіх осіб, які звертаються до суду. При цьому законодавець вимушений буде шукати оптимальне співвідношення між інтересами учасників процесу і інтересами правосуддя, спрямованими на зменшення витрат часу, пов'язаного з розглядом таких справ, результат котрих відомий заздалегідь [108, с. 21].

Така коротка характеристика етапу відкриття провадження у справі, який також має ґрунтуватися на ідеї верховенства права як загальної спрямованості всього цивільного процесуального законодавства. Ми вважаємо, що одним із проявів аналізованих концептів слід вважати доступність процедури пред'явлення позову та відкриття провадження у справі. Це правомірно ставить питання щодо необхідності усунення перешкод на шляху до отримання судового захисту або наголошує на продовженні

розробки механізму перевірки права на звернення до суду. У будь-якому випадку це вимагає від законодавця вибору можливого напрямку розвитку цивільного процесуального законодавства та практики його застосування, яка, як показує наше дослідження, відчуває часом певні складнощі в тлумаченні цивільних процесуальних норм.

3.2 Нормативно-правова модель підготовки цивільних справ до судового розгляду з урахуванням дії верховенства права: окремі аспекти проблеми

Підготовку цивільних справ до судового розгляду як етап здійснення процесуальної діяльності суду та учасників судового процесу також можна віднести до початкових стадій цивільного судочинства. Тим не менш, це зовсім не означає, що діяльність має другорядний і допоміжний характер. Навпаки, належно проведена підготовка в цивільній справі забезпечує дотримання строків її розгляду, повноту та всебічність встановлення всіх необхідних фактичних даних для винесення законного та справедливого судового рішення, сприяє реалізації учасниками судового процесу своїх процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків.

Ця теза цілком може бути застосована не лише для аналізу сутності національної цивільної юрисдикції, безперервна еволюція якої свідчить про послідовне затвердження концептів належної підготовки цивільних справ. Вважаємо, що вітчизняні ЦПК, якщо розглядати їх у широкій історико-правовій ретроспективі, дають вагомі підстави для такої постановки питання. Втім, буде правомірним і обґрунтованим, враховуючи реформи цивільного процесу, що пройшли нещодавно в різних країнах світу, вбачати у підвищенні значення підготовчої стадії судового процесу глобальну тенденцію розвитку правосуддя в цивільних справах.

Системна криза судової влади та існуюча практика застосування матеріального і процесуального законодавства стали основними факторами реформування сфери цивільної юрисдикції. Передусім це стосується підготовки справи до судового розгляду як процесуальної основи оптимізації цивільної процесуальної діяльності та впровадження новітніх процесуальних конструкцій [21, с. 94].

Небезпідставно дослідники зазначають, що стадія підготовки справи до розгляду виконує важливе призначення оптимізації подальшого розгляду справи, створення умов для справедливого і своєчасного її вирішення. Тому підготовка справи до розгляду потенційно закладає основи дотримання розумних строків розгляду справи, містить механізми забезпечення рівності сторін, надає можливості застосування заходів щодо своєчасного забезпечення позову з метою його належного виконання в майбутньому [36, с. 117].

У зв'язку з цим показово, що вітчизняний законодавець також концентрує свою увагу на підготовчому провадженні та виділяє у структурі цивільного судочинства дії, що мають явно виражену підготовчу природу. Наскільки вони співвідносяться із загальними ідеями забезпечення верховенства права? Звернемося тепер до нормативної моделі підготовчого провадження та дискусійних питань доктрини цивільного процесу.

Підготовче провадження починається відкриттям провадження у справі і закінчується закриттям підготовчого засідання. В ухвалі про прийняття позовної заяви до розгляду та відкриття провадження у справі суд зазначає, зокрема, дату, час і місце підготовчого засідання, якщо справа буде розглядатися в порядку загального позовного провадження – строк для подання відповідачем відзиву на позов; строки для подання відповіді на відзив та заперечень, якщо справа буде розглядатися за правилами спрощеного позовного провадження – строк надання пояснень третіми особами, яких було залучено при відкритті провадження у справі.

13 серпня 2021 року суддя Зарічного районного суду м. Суми Ніколаєнко О.О., розглянувши матеріали позовної заяви ОСОБА_1 (адреса реєстрації: АДРЕСА_1) до Сумської міської ради (місцезнаходження: майдан Незалежності, 2, м. Суми) про визнання права власності на квартиру, встановив:

Представник позивача адвокат Цюпка О.В. через систему «Електронний суд» звернувся до суду з позовною заявою та просить визнати за ОСОБА_1 , РНОКПП НОМЕР_1 , право власності на квартиру АДРЕСА_2.

Позовна заява складена з дотриманням вимог ст. 175-177 ЦПК України, справа підсудна Зарічному районному суду м. Суми. Підстав для залишення без руху, повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження у справі не вбачається. Судовий збір сплачений.

Справа підлягає розгляду в порядку загального позовного провадження.

Керуючись ст. ст. 175-180, 184, 187, 128 ч. 5, 189-190, 196 ЦПК України, ухвалив:

Відкрити провадження у справі за позовною ОСОБА_1 до Сумської міської ради про визнання права власності на квартиру.

Справу розглядати за правилами загального позовного провадження.

Призначити підготовче засідання на 20 вересня 2021 року о 09 год. 00 хв., за адресою: м. Суми, вул. Академічна, 13, каб. 309, зал судового засідання № 12, про що повідомити учасників справи.

Роз'яснити відповідачу право подати відзив на позов з доказами на підтвердження обставин на яких він ґрунтується, в строк не пізніше 15 днів з дня отримання ухвали про відкриття провадження у справі. Копія відзиву та доданих до нього документів повинна бути надіслана (надана) іншим учасникам справи одночасно з надісланням (наданням) відзиву до суду.

Учасники справи можуть отримати інформацію по справі на офіційному веб-порталі судової влади в Україні за адресою: <http://zr.su.court.gov.ua/sud1805/>.

Ухвала набирає законної сили з моменту її підписання суддею [10].

2 листопада 2021 року суддя Глухівського міськрайонного суду Сумської області Сапон О. В., розглянувши матеріали цивільної справи за позовом ОСОБА_1, проживаючого по АДРЕСА_1, реєстраційний номер облікової картки платника податків НОМЕР_1, до ОСОБА_2, проживаючої по АДРЕСА_1, реєстраційний номер облікової картки платника податків НОМЕР_2, про розірвання шлюбу, встановив:

Позивач звернувся до суду із вказаним позовом, в якому просить розірвати шлюб між ним та відповідачкою, оскільки вони не підтримують шлюбних відносин.

Позовна заява подана з додержанням вимог ст. ст. 175, 177 ЦПК України.

Підстави, визначені ст. ст. 185-186 ЦПК України, для залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви чи відмови у відкритті провадження у справі відсутні.

Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 19 ЦПК України позовне провадження складається із загального або спрощеного провадження.

Згідно положень п. 1 ч. 4 ст. 274 ЦПК України справа підлягає розгляду за правилами спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін.

Керуючись ст. ст. 19, 175, 177, 187, 274, 277 ЦПК України, суд ухвалив:

Прийняти позовну заяву до розгляду та відкрити провадження у справі за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про розірвання шлюбу.

Справу розглядати в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін.

Визначити відповідачу п'ятнадцятиденний строк з дня вручення даної ухвали для подання відзиву на позовну заяву. У зазначений строк відповідач має право надіслати суду відзив на позовну заяву, який повинен відповідати вимогам статті 178 ЦПК України, і всі письмові та електронні докази (які можливо доставити до суду), висновки експертів і заяви свідків, що підтверджують заперечення проти позову. Відповідно до вимог частини четвертої статті 178 ЦПК України, одночасно з надісланням (наданням)

відзиву до суду, копію відзиву та доданих до нього документів відповідач зобов'язаний надіслати іншим учасникам справи. У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд вирішує справу за наявними матеріалами (ч. 8 ст. 178 ЦПК України).

Відповідно до частини першої статті 193 ЦПК України у строк для подання відзиву відповідач має право пред'явити зустрічний позов.

Встановити позивачу п'ятиденний строк з дня отримання відзиву для подання відповіді на відзив, яка має відповідати вимогам частини третьої п'ятої статті 178 ЦПК України, копія якої одночасно з поданням до суду повинна бути надіслана іншим учасникам справи.

Встановити відповідачу п'ятиденний строк з дня отримання відповіді на відзив для подання заперечення, яке має відповідати вимогам частини третьої п'ятої статті 178 ЦПК України, копія якого одночасно з поданням до суду повинна бути надіслана іншим учасникам справи.

Роз'яснити сторонам, що відповідно до частини п'ятої статті 279 ЦПК України суд розглядає справу в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін за наявними у справі матеріалами, за відсутності клопотання будь-якої зі сторін про інше. За клопотанням однієї із сторін або з власної ініціативи суду розгляд справи проводиться в судовому засіданні з повідомленням (викликом) сторін.

Клопотання про розгляд справи у судовому засіданні з повідомленням сторін відповідач має подати в строк для подання відзиву, а позивач разом з позовом або не пізніше п'яти днів з дня отримання відзиву (ч. 7 ст. 279 ЦПК України).

Сторони можуть отримати інформацію щодо даної справи за веб-адресою сторінки на офіційному веб-порталі судової влади України <http://gl.su.court.gov.ua>.

Копію ухвали про відкриття провадження у справі надіслати сторонам.

Відповідачу надіслати копію позовної заяви та копії доданих до неї матеріалів.

Ухвала набирає законної сили з моменту її підписання суддею [11].

Правознавці слушно констатують, що законодавча регламентація підготовки справи до судового розгляду має розпочинатися з визначення цілей і завдань правового інституту або стадії, що розглядаються. Це сприятиме не лише визначенню місця підготовчого провадження у структурі цивільної процесуальної діяльності, а й формуванню належних засобів і методів їхнього досягнення [23, с. 202].

Так, завданнями підготовчого провадження є:

- 1) остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу;
- 2) з'ясування заперечень проти позовних вимог;
- 3) визначення обставин справи, які підлягають встановленню, і зібрання відповідних доказів;
- 4) вирішення відводів;
- 5) визначення порядку розгляду справи;
- 6) вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті (ст. 189 ЦПК України).

Як бачимо, законодавець формулює дуже опосередковано цілі підготовчого провадження, деталізуючи ті процесуальні дії, які мають бути скоєні для забезпечення правильного, своєчасного та безперешкодного розгляду цивільної справи. По суті, цивільний процесуальний закон у силу наявних традицій виходить з необхідності здійснення класичної функції цивільного судочинства – розгляд та вирішення цивільної справи. При цьому все частіше в новітній юридичній літературі звучать пропозиції щодо розширення функцій цивільного процесу, про впровадження у процесуальну діяльність елементів, які ще вчора розглядалися винятково як сфера альтернативного вирішення правових суперечок. Йдеться насамперед про примирні процедури у цивільному судочинстві.

Ось як характеризують стан цієї проблеми вчені. Не викликає сумнівів, що примирення сторін має більше користі як для них, так і для держави. За

умови примирення відбувається не тільки відновлення справедливості, а й встановлення соціальної гармонії. Примирення – це той результат, в якому справедливість збігається з ефективністю та економією. Зниження рівня конфліктності суспільства має стати важливим вектором розбудови системи соціально-правового регулювання [36, с. 116].

І далі автори наголошують, що новелізація процесуального законодавства свідчить про формування нової концептуальної основи правосуддя в цивільних справах. У цьому сенсі примирення сторін може бути однією з цілей підготовки справи до судового розгляду [23, с. 205].

Ще раз наголосимо, що ЦПК України прямо не називає примирення сторін метою підготовки. Взагалі, законодавець для позначення аналізованого явища використовує інший понятійний апарат. У ст. 197 передбачається, що в підготовчому засіданні суд лише з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді. Про примирення вказується лише щодо справ про розірвання шлюбу, у яких суд може призначити подружжю строк для примирення, що не перевищує шести місяців (ст. 240 ЦПК України).

Як зазначає М. М. Ясинок, застосування в судочинстві медіативних процедур – це зовсім інший підхід до правової культури в країні і тих суспільних відносин, які стають предметом судового розгляду. Для цього необхідно створити певні умови організаційно-правового характеру. До таких умов в першу чергу можна віднести створення нормативної бази і, зокрема, доповнення Цивільного процесуального кодексу України окремим розділом: «Медіативні процедури». В зв'язку з цим необхідно розробити методичні рекомендації щодо особливостей проведення медіативних процедур з точки зору психології спілкування, особливостей розкриття змісту наданих доказів, співставленню фактів і певних обставин та їх правових наслідків, які характерні окремо для цивільних, трудових, земельних, сімейних, житлових справ. Такий підхід повинен стати ідеологією судової системи,

оскільки це дасть можливість зменшити навантаження на суддів, які в такому випадку будуть розглядати лише ті справи, по яких не було досягнуто примирення між сторонами.

І далі, продовжує цитований автор, інститут мирової угоди не є процесуальною формальністю. Це сучасні світові погляди юридичної спільноти на проблеми вирішення цивільних спорів в сучасному судочинстві. Практика показує, що примирні процедури та їх закінчення мировою угодою є результативнішими, ніж протистояння чи судовий процес. Разом з тим дані інститути потребують великої професійної майстерності та великого такту й умінь збоку передусім самих суддів. Такий підхід до роботи, який би привів до покращення іміджу суду з формуванням поваги до такої поважної державної інституції [159, с. 51, 52].

Вважаємо, що з позиції верховенства права як панування інтересів учасників судового процесу, поєднання їхніх прав та обов'язків, а також доступності судового захисту слід розширювати тлумачення ст. 189 ЦПК України та вказати у п. 6 на примирення сторін як одну з можливих цілей підготовчого провадження. О. В. Горецький слушно зауважив, що ст. 189 ЦПК України має бути доповнена положенням про обов'язок суду сприяти примиренню сторін [20, с. 126, 127]. Хоча таке законодавче рішення не виключає необхідності концептуального оформлення примирних процедур та пошуку належної ролі суду у здійсненні аналізованої діяльності [33, с. 7].

ЦПК України містить низку завдань, що стоять перед підготовкою справ до судового розгляду. Законодавець багато в чому повторює положення, що склалися свого часу в рамках цивілістичної доктрини підготовки до судового розгляду.

Процесуалісти зазвичай говорять про підготовку справи в контексті необхідності забезпечити правильний та своєчасний розгляд цивільної справи, бажано в першому ж судовому засіданні [54, с. 13; 91, с. 4; 96, с. 14, 15, 16]. Не менш важливим, на думку вчених, є створення таких умов, за яких розгляд справи відбудеться з найменшими часовими витратами для суду та учасників

судового процесу [66, с. 14, 15]. Зрештою, не можна враховувати ті можливості, які надає належно проведена підготовка цивільної справи в аспекті більш універсальної проблеми оптимізації цивільного судочинства [127, с. 48, 49, 50].

Ці загальні тези відображені у формулюванні дослідниками конкретних завдань підготовки справи до судового розгляду. Зокрема, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, поєднуючи наукові розробки проблеми та законодавчі норми в числі завдань підготовки, називає: 1) правову кваліфікацію спірних правовідносин, включаючи сюди визначення норми матеріального права, що підлягає застосуванню; 2) визначення предмета доведення та кола доказів, необхідних для вирішення справи, а також вимога забезпечити їх своєчасне надання; 3) визначення складу учасників судового процесу та їх процесуальне становище, у тому числі й забезпечення своєчасної явки цих суб'єктів до суду; 4) сприяння врегулюванню спору до судового розгляду [7, с. 9, 10].

Слід зазначити, що таке доктринальне бачення завдань підготовчого провадження, яке, безсумнівно, має законодавчі підстави, піддається справедливій критиці в новітній юридичній літературі.

Дослідники, вивчаючи теоретико-прикладні проблеми ефективності цивільного судочинства, насамперед, звертають увагу на можливість досягнення поставлених у законі завдань підготовки, тим самим ставлячи під сумнів самостійність аналізованої стадії. Свою позицію вчені пояснюють тим, що, наприклад, завдання щодо встановлення характеру спірних правовідносин та визначення норм матеріального права, що підлягають застосуванню, не сприяє підвищенню ефективності цивільного судочинства.

Річ у тім, що суд дійсно встановлює правовідносини, але це є частиною процесу правозастосування, що має місце на всіх етапах та стадіях цивільного судочинства. До встановлення правовідносин суд іде протягом усього процесу, проте достовірно встановлює його лише за результатами судового розгляду справи. Не можна виключати, що позиція суду про характер спірних правовідносин може з часом істотно видозмінитися [30, с. 209, 210].

Із подібними зауваженнями можна погодитись лише частково. Законодавець говорить про остаточність визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, складу учасників, їх позовних вимог, тобто в одному пункті передбачає різноманітні завдання підготовчого провадження. На якому етапі судової діяльності найдоцільніше встановлення кола учасників судового процесу, їх вимог та предмета спору? Безумовно, на стадії підготовки справи до судового розгляду.

Закон встановлює також обов'язок з'ясувати заперечення проти позовних вимог, зокрема визначити обставини, що підлягають встановленню та зібрати відповідні докази у справі. Х. А. Джавадов знову піддає ці положення критиці. Він пише, що завдання визначення предмета доведення, кола доказів, необхідних для вирішення справи та забезпечення їх своєчасного надання, вступають у конфлікт із дією принципів змагальності та диспозитивності. Кожна зі сторін визначила для себе предмет доведення та докази, необхідні для виконання тягаря доказування. Можливості суду вплинути на ухвалені сторонами рішення є мінімальними. Суд може лише відмовити у вивченні обставин, які не мають істотного значення для вирішення справи. Втім, таке рішення не може бути прийняте поза судовим засіданням, без заслуховування сторін із цього питання щодо правил змагальної процедури.

Тому завдання визначення предмета доказування, кола доказів, необхідних для вирішення справи та забезпечення їх своєчасного надання, видаються нам вкрай суперечливими [30, с. 210].

Сформульована позиція є дискусійною. Про який конфлікт принципів може йтися, якщо процедури підготовки саме спрямовані на зосередження необхідного доказового матеріалу. Щоправда, законодавець не зовсім точно, на нашу думку, вказує на завдання, передбачаючи п. 2 ст. 189 ЦПК України. Надання заперечень на позовні вимоги – це право, а не обов'язок відповідача. При цьому відповідальність за повноту доказового матеріалу лежить повністю на суді. Мабуть, це слушна позиція законодавця.

Ще раз повторимося. Головна мета підготовки може бути визначена як зосередження чи концентрація всіх необхідних доказів у справі. Це передбачає і з'ясування заперечень відповідача, визначення обставин у справі та вчинення інших процесуальних дій. Очевидно, що проведені підготовчі дії спрямовані на забезпечення своєчасного та правильного розгляду цивільної справи. Звичайно, це не означає, що цивільна справа буде неодмінно розглянута в першому судовому засіданні, хоча щодо неї було проведено якісну підготовку. Очевидно, йдеться про кілька інших критеріїв виділення цієї стадії, що передбачають можливість її оцінки з точки зору власне виконання цілей і завдань, що стоять перед нею.

Дослідники говорять про необхідність урахування специфічної процесуальної діяльності, що має попередній характер. Як наслідок, вчені висувають гіпотезу про своєрідність процесуальної діяльності, на їх думку, детермінує відмінність підготовки від судового розгляду, формує її сутність і є орієнтиром у встановленні цілей [30, с. 211].

Варто погодитися з такою постановкою питання. Процесуальна діяльність суду та учасників судового процесу на стадії підготовки має багато в чому попередній характер. Попередній у порівнянні зі стадією судового розгляду. Наприклад, діяльність із визначення складу осіб, що беруть участь у справі, краще проводити в підготовчому провадженні. Вже стало хрестоматійним положення, згідно з яким судовий розгляд тільки тоді буде вважатися справедливим, коли до нього залучено всіх осіб, що мають матеріально-правову та процесуальну заінтересованість в результатах цивільної справи.

Можна навести такий приклад залучення третьої особи без самостійних вимог на предмет спору.

26 липня 2021 року Зарічний районний суд м. Суми розглянувши у підготовчому судовому засіданні в м. Суми цивільну справу за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_3, ОСОБА_4 про виділ в натурі із спільної часткової власності частки нерухомого майна, встановив:

Позивач ОСОБА_1 звернувся до суду з вказаним позовом до ОСОБА_3, ОСОБА_4 та просить виділити в натурі із спільної часткової власності частку, що належить йому та складає 47/100 частини нежитлових приміщень, що знаходяться за адресою: АДРЕСА_1.

Ухвалою Зарічного районного суду м. Суми від 30 грудня 2020 року відкрите провадження у вказаній справі, вирішено розглядати справу за правилами загального позовного провадження з призначенням підготовчого засідання.

В підготовче засідання з'явилися позивач ОСОБА_1 та представник відповідача ОСОБА_3 ОСОБА_2. Інші учасники справи в підготовче засідання не з'явилися, про час і місце засідання повідомлені належним чином.

Під час підготовчого засідання вирішувалося питання про необхідність залучення до участі у справі за вказаним позовом в якості третьої особи ОСОБА_5, з приводу чого позивач заперечував, представник відповідача вважав за необхідне вказану особу залучити до участі у зазначеній справі.

Відповідно до ч. 3 ст. 53 ЦПК України якщо суд при вирішенні питання про відкриття провадження у справі або при підготовці справи до розгляду встановить, що рішення суду може вплинути на права та обов'язки осіб, що не є стороною у справі, суд залучає таких осіб до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору.

Як вбачається з відомостей, які містяться в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та Реєстру прав власності на нерухоме майно, Державного реєстру Іпотек, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна щодо об'єкта нерухомого майна за адресою АДРЕСА_1 на підставі ухвали Зарічного районного суду м. Суми № 591/4397/17 від 22 серпня 2017 року вжито заходи забезпечення позову у виді заборони ОСОБА_1 вчиняти дії по відчуженню 47/100 частин нежитлових приміщень під літ. А, Л-1, Л. Особа, в інтересах якої встановлено обтяження ОСОБА_5.

Враховуючи те, що позивачем порушено питання про виділення частки із права спільної часткової власності стосовно нерухомого майна, відносно

якого ухвалою суду встановлено заборону відчуження в інтересах ОСОБА_5, суд приходить до висновку, що рішення суду у вказаній справі може вплинути на права цієї особи, тому необхідно залучити її як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору.

Керуючись ст. ст. 53, 181, 192, 197 ЦПК України, ухвалив:

Залучити до участі у справі за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_3 , ОСОБА_4 про виділ в натурі із спільної часткової власності частки нерухомого майна як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору: ОСОБА_5 (місце проживання: АДРЕСА_2).

Зобов'язати позивача не пізніше двох днів з дня отримання копії цієї ухвали направити третім особам, які були залучені до участі у справі з ініціативи суду, копії позовної заяви з додатками, та докази такого направлення надати суду до початку судового засідання.

Роз'яснити третій особі право надіслання (надання) копії письмових пояснень щодо позову або відзиву та доданих до них документів у строк, не пізніше 5 днів з дня отримання позову або відзиву, з одночасним надісланням (наданням) письмових пояснень з доданими документами до суду.

Ухвала оскарженню не підлягає, заперечення на вказану ухвалу можуть бути включені до апеляційної скарги на рішення суду [122].

Можна також навести й такий приклад із судової практики, коли невирішення питання про склад учасників справи, зокрема, незалучення до участі у справі страхової компанії, в якій була застрахована цивільно-правова відповідальність відповідача, призвело до скасування постановлених у справі рішень і направлення справи на новий розгляд до суду першої інстанції [78].

Або інша судова справа, при розгляді якої виникла необхідність залучити співвідповідача.

13 грудня 2021 року Зарічний районний суд м. Суми розглянувши в підготовчому засіданні цивільну справу за позовом ОСОБА_1 до Приватного акціонерного товариства «СТРАХОВА КОМПАНІЯ «ВУСО», третя особа:

Комунальне підприємство Сумської міської ради «ЕЛЕКТРОАВТОТРАНС» про відшкодування шкоди, встановив:

ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до ПрАТ «СТРАХОВА КОМПАНІЯ «ВУСО» та просить стягнути з нього страхове відшкодування за завдану матеріальну шкоду в розмірі 8000 грн. 00 коп., а також судові витрати.

Ухвалою Зарічного районного суду м. Суми від 21 вересня 2021 року відкрите провадження у справі за вказаним позовом та вирішено розглянути справу за правилами загального позовного провадження з призначенням підготовчого засідання.

29 жовтня 2021 року від позивача надійшло клопотання про заміну первісного відповідача належним відповідачем та збільшення розміру позовних вимог, відповідно до якого просить замінити первісного відповідача ПрАТ «СТРАХОВА КОМПАНІЯ «ВУСО» на належного відповідача КП СМР «ЕЛЕКТРОАВТОТРАНС», а також просить стягнути з КП СМР «ЕЛЕКТРОАВТОТРАНС» страхове відшкодування за завдану матеріальну шкоду в розмірі 8947 грн. та судові витрати, залучити ПрАТ «СТРАХОВА КОМПАНІЯ «ВУСО» в якості третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору на боці відповідача.

В підготовчому засіданні позивач підтримав вказане клопотання, проте просить залучити КП СМР «ЕЛЕКТРОАВТОТРАНС» в якості співвідповідача по вказаній справі.

Представник відповідача заперечував проти залучення КП СМР «ЕЛЕКТРОАВТОТРАНС» співвідповідачем у вказаній справі, в іншій частині клопотання покладається на розсуд суду.

Представник третьої особи в підготовче засідання не з'явився, про час і місце судового засідання повідомлений належним чином.

За п. 2 ч. 2 ст. 49 ЦПК України крім прав та обов'язків, визначених у статті 43 цього Кодексу, позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до початку першого

судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження.

За таких обставин суд вважає за необхідне прийняти до розгляду позовні заяву про збільшення позовних вимог.

Відповідно до ч. ч. 1, 3 ст. 51 ЦПК України суд першої інстанції має право за клопотанням позивача до закінчення підготовчого провадження, а у разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження до початку першого судового засідання залучити до участі у ній співвідповідача.

Враховуючи уточнену позовну заяву, подану до суду 29 жовтня 2021 року, необхідно залучити до участі у справі як співвідповідача КП СМР «ЕЛЕКТРОАВТОТРАНС».

На підставі викладеного, керуючись ст.ст. 49, 51, 181, 192, 189, 257 ЦПК України, суд, ухвалив:

Прийняти до розгляду заяву про збільшення позовних вимог ОСОБА_1, подану до суду 29 жовтня 2021 року.

Залучити до участі у справі за позовом ОСОБА_1 до Приватного акціонерного товариства «СТРАХОВАКОМПАНІЯ «ВУСО», третя особа: Комунальне підприємство Сумської міської ради «ЕЛЕКТРОАВТОТРАНС» про відшкодування шкоди як співвідповідача: Комунальне підприємство Сумської міської ради «ЕЛЕКТРОАВТОТРАНС».

Роз'яснити залученому відповідачу право надати відзив на позов відповідно до ст. 178 ЦПК України, з доданням до відзиву доказів, що підтверджують обставини, на яких ґрунтується заперечення відповідача, а також обов'язок додати до відзиву на позов документи, що підтверджують надіслання (надання) відзиву та доданих до нього документів іншим учасникам справи.

Відзив на позов подається у строк не менше 15 днів з дня вручення копії вказаної ухвали.

Роз'яснити позивачу право подати відповідь на відзив щодо наведених відповідачем у відзиві заперечень і мотиви їх визнання або відхилення, в строк

не пізніше 5 днів з дня отримання такого відзиву. Копія відповіді на відзив та доданих до неї документів повинна бути надіслана (надана) іншим учасникам справи одночасно з надісланням (наданням) відзиву до суду.

Ухвала оскарженню не підлягає, заперечення на вказану ухвалу можуть бути включені до апеляційної скарги на рішення суду [123].

На нашу думку, специфічний характер має і процесуальна діяльність, пов'язана з врегулюванням спору та примиренням сторін. Хоча закон і виводить цю діяльність за межі підготовчого провадження. Вважаємо за необхідне висловити у зв'язку з цим низку зауважень щодо законодавчої моделі врегулювання спору.

Вперше, слідом за глобальними тенденціями розвитку правосуддя у цивільних справах, вітчизняний законодавець передбачає загальний обов'язок суду сприяти примиренню сторін, а також автономні процедури врегулювання спору за участю судді. Наскільки рівнозначні поняття примирення та врегулювання спору, залишимо для подальших досліджень, лише зазначимо, що інших можливостей для досягнення примирення закон не надає. Навіть більше, закон не використовує потенціал медіаційної діяльності, яка широко використовується в країнах континентального та загального права. Лише у ст. 70 ЦПК України можна знайти згадку про медіаторів як можливих учасників судових процедур. Вважаємо, що це недоопрацювання законодавця. Має бути можливість звернутися до медіатора для проведення процедури врегулювання спору в порядку, передбаченому законодавством [21, с. 121].

Ще один важливий момент, на який слід звернути увагу. Механізм реалізації закладеної в законодавстві ідеї врегулювання спору. Слід зазначити, що такого механізму нині немає. Обов'язок суду сприяти врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами не знаходить своєї конкретизації. Навряд чи такою конкретизацією слід вважати обов'язки суду щодо роз'яснення сторонам цілей, порядку проведення врегулювання спору за участю судді, їх прав та обов'язків, предмета доведення за даною категорією справ або з'ясування предмета та підстави позову, підстав заперечень, а також

за пропозицією сторонам визначити можливі шляхи мирного врегулювання спору (ст. 203 ЦПК України).

При цьому врегулювання спору здійснюється самим суддею. Наскільки судді готові до провадження такої діяльності покаже практика застосування відповідних норм цивільного процесуального права. Не завжди успішний суддя може бути ефективним примирителем.

Судової практики щодо проведення процедури врегулювання спору за участі судді – немає. Проте, суддями у разі надходження відповідних клопотань від сторін приймається рішення про відмову у проведенні врегулювання спору за участі судді.

Зокрема, 09 вересня 2021 року Охтирський міськрайонний суд Сумської області розглянувши у відкритому судовому засіданні цивільну справу за позовом ОСОБА_1 до Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет», третя особа Приватний нотаріус Київського міського нотаріального округу Остапенко Євген Михайлович, Охтирський міськрайонний відділ державної виконавчої служби Північно-Східного управління міністерства юстиції (м. Суми) про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, встановив:

09.07.2021 року представник позивача адвокат Діброва К. Ю. звернувся до суду з вказаним позовом. Вимоги мотивує тим, що на початку червня 2021 року позивачу стало відомо, що відносно нього відкрито виконавче провадження № 65663949 за зверненням стягувача Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет» на підставі виконавчого напису вчиненого приватним нотаріусом Київського міського нотаріального округу від 12.03.2021 року про стягнення з позивача на користь Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет» заборгованості в розмірі 13199 грн. Зазначає, що жодних договорів з Товариством з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет» він не укладав, а тому заперечує, що сума зазначена у виконавчому документі є безспірною, як про це зазначив нотаріус. Тому просив визнати таким, що не підлягає виконанню виконавчий напис

вчинений 12.03.2021 року приватним нотаріусом Київського міського нотаріального округу Остапенко Є.М., зареєстрований в реєстрі за № 12632, щодо стягнення з ОСОБА_1 заборгованості в розмірі 13199 грн.

09.07.2021 року ухвалою Охтирського міськрайонного суду Сумської області відкрито провадження у справі за правилами спрощеного позовного провадження без виклику сторін.

07.09.2021 року від представника Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет» надійшло клопотання про врегулювання спору за участю судді. На думку відповідача спір можливо вирішити у мировому порядку за умов взаємних поступок, оскільки наявність заборгованості за кредитним договором позивачем не спростовується, лише містить посилання щодо надмірно великої суми заборгованості, тому сторона відповідача пропонує вирішити даний спір у мировому порядку.

Суд, проаналізувавши матеріали справи, дослідивши письмові докази, дійшов наступного висновку.

Відповідно до ст. 201 ЦПК України, врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті.

Таким чином, нормами ЦПК України встановлена можливість такого врегулювання лише у разі наявності згоди на це всіх сторін.

Як вбачається з матеріалів справи, ОСОБА_1 згоди на врегулювання спору за участю судді не надав.

Зважаючи на викладене, ураховуючи відсутність спільної згоди сторін на врегулювання спору за участю судді, а отже, і відсутність підстав вважати, що дотримані інтереси всіх сторін для врегулювання спору, суд вважає за необхідне відмовити у задоволенні заяви про врегулюванні спору за участю судді.

На підставі викладеного, керуючись ст. 201-203, 260, 261 ЦПК України, ухвалив:

У задоволенні клопотання Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет» про врегулювання спору за участі судді - відмовити.

Ухвала набирає законної сили з моменту її підписання суддею та оскарженню не підлягає [124].

1 листопада 2021 року Охтирський міськрайонний суд Сумської області розглянувши у відкритому судовому засіданні цивільну справу за позовом ОСОБА_1 до Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінпром маркет», треті особи приватний нотаріус Київського міського нотаріального округу Остапенко Євген Михайлович, Охтирський міськрайонний відділ державної виконавчої служби Північно-Східного міжрегіонального управління міністерства юстиції (м. Суми) про визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню, встановив:

15.09.2021 року представник позивача звернувся до суду з вказаним позовом, мотивуючи вимоги є тим, що на виконанні в Охтирському міськрайонному відділі державної виконавчої служби Північно-Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Суми) відносно ОСОБА_1 перебуває виконавче провадження № 66668345, відкрите на підставі виконавчого напису нотаріуса № 34285 від 11.05.2021 року вчинений приватним нотаріусом Київського міського нотаріального округу Остапенко Є.М. Зазначає, що жодних договорів з Товариством з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет» ОСОБА_1 не укладав, а тому заперечує, що сума зазначена у виконавчому документі є безспірною, як про це зазначив нотаріус. Тому просив визнати таким, що не підлягає виконанню виконавчий напис № 34285 вчинений приватним нотаріусом Київського міського нотаріального округу Остапенко Є.М. від 11.05.2021 року щодо стягнення з ОСОБА_1 заборгованості в розмірі 11408,17 грн.

17.09.2021 року ухвалою Охтирського міськрайонного суду Сумської області відкрито провадження у справі за правилами спрощеного позовного провадження без виклику сторін. Крім цього, відповідачу встановлено строк з дня вручення даної ухвали для подання відзиву на позовну заяву (а. с. 37).

11.10.2021 року від представника Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет» надійшло клопотання про врегулювання

спору за участю судді. На думку відповідача спір можливо вирішити у мировому порядку за умов взаємних поступок, оскільки наявність заборгованості за кредитним договором позивачем не спростовується, лише містить посилення щодо надмірно великої суми заборгованості, тому сторона відповідача пропонує вирішити даний спір у мировому порядку.

Суд, проаналізувавши матеріали справи, дослідивши письмові докази, дійшов наступного висновку.

Відповідно до ст. 201 ЦПК України, врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті.

Таким чином, нормами ЦПК України встановлена можливість такого врегулювання лише у разі наявності згоди на це всіх сторін.

Як вбачається з матеріалів справи, ОСОБА_1 згоди на врегулювання спору за участю судді не надав.

Зважаючи на викладене, ураховуючи відсутність спільної згоди сторін на врегулювання спору за участю судді, а отже, і відсутність підстав вважати, що дотримані інтереси всіх сторін для врегулювання спору, суд вважає за необхідне відмовити у задоволенні заяви про врегулюванні спору за участю судді.

На підставі викладеного, керуючись ст. 201-203, 260, 261 ЦПК України, ухвалив:

У задоволенні клопотання Товариства з обмеженою відповідальністю «Фінпром Маркет» про врегулювання спору за участі судді - відмовити.

Ухвала набирає законної сили з моменту її підписання суддею та оскарженню не підлягає [125].

Крім того, для ініціації такої діяльності потрібна згода сторін (ст. 201 ЦПК). Як вважають дослідники, зі змісту цієї статті не зрозуміло, хто може бути ініціатором примирної процедури: тільки сторони, чи суддя також може з власної ініціативи запропонувати сторонам врегулювати спір і, за їх згоди, провести процедуру. З одного боку, аналіз наявних випадків застосування означеної процедури свідчить, що вона застосовувалась виключно за

клопотанням однієї зі сторін. А з іншої – українське суспільство в основній його масі недостатньо обізнано про примирні процедури, переважна більшість пересічних українців (потенційних сторін конфлікту) просто не знають про сутність і переваги мирного врегулювання спору за допомогою судді. Тож ініціатива судді щодо врегулювання спору за його участі могла б сприяти поширенню інформації про такий спосіб захисту прав [6, с. 66].

Питання порушення процедури врегулювання спору є дуже важливим. Йдеться не лише про визначення, з урахуванням сформованої судової практики, категорій цивільних справ, які мають високий потенціал врегулювання. Сторони – головні джерела руху процесуальної діяльності, однак не буде зайвим надання певних повноважень і судді, спрямованих на підвищення зацікавленості учасників судового процесу в урегулюванні спору. Не можна виключати і можливість прямої вказівки в законі на право судді самостійно ініціювати цю процедуру.

У цивільній процесуальній літературі вже звертається увага і дискусійність ч. 2 ст. 201 ЦПК України щодо недопустимості проведення врегулювання спору за участю судді в разі, якщо у справу вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Виникає питання, що заважає судді проводити наради як за участю сторін, так і такої третьої особи? Адже на боці сторони не завжди виступає один суб'єкт правовідносин, в одній справі можуть брати участь співучасники. При цьому кількісний показник сторін не впливає на можливість застосування цього способу примирення. Більше того, згідно з вимогами ст. 52 ЦПК України треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, користуються усіма правами й несуть усі обов'язки позивача, а отже, і право на сприяння судді у врегулюванні спору. Вбачається, що норма ч. 2 ст. 201 має бути виключена з ЦПК як така, що обмежує права як сторін, так і третіх осіб у цивільному процесі [6, с. 66].

Цивільний процесуальний закон, як відомо, не допускає повторного проведення врегулювання спору за участю судді. Причини такого

законодавчого рішення слід шукати в необхідності формування механізму захисту від можливих зловживань з боку зацікавлених осіб. Вчені переконливо доводять, що питання про можливість застосування цієї примірної процедури вирішує суддя і він здатен перешкодити зловживанням з боку сторін: відмовити в задоволенні відповідного клопотання або припинити розпочату процедуру. А от якщо сторони з першого разу не змогли домовитись, вдруге, навіть при їх спільному свідомому бажанні, вони вже не зможуть скористатись допомогою судді для врегулювання спору [6, с. 67].

Заслуговують на аналіз і повноваження судді щодо врегулювання спору. Законодавець присвятив цьому питанню ст. 203 ЦПК України. При цьому складно сказати, чим керувався останній, дозволяючи судді вказувати на актуальну судову практику та пропонувати сторонам можливий шлях виходу зі спірної ситуації, одночасно забороняючи надання будь-яких юридичних порад та рекомендацій. Очевидно, що законодавець не доопрацював у цій частині.

Водночас слушним виглядає законодавче рішення вважати конфіденційною (закритою) інформацію, яка стала відома у зв'язку з проведенням процедури врегулювання спору. Тобто обґрунтовано йдеться про неможливість використання такої інформації будь-якої зі сторін.

Щодо осіб, які можуть бути допущені до участі у процедурі врегулювання спору, то ЦПК України говорить лише про можливу участь перекладача. Навряд чи це єдині суб'єкти з огляду на різноманітність цивільних справ, які можуть принести користь від своєї участі в нарадах сторін та суду.

Привертає увагу процесуальне оформлення результатів процедури врегулювання спору. Тут немає якихось особливих новел. Законодавець закріплює можливість розпорядження правом: укладання мирової угоди, звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду, відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем.

У доктрині цивільного процесу згадується про інші або додаткові можливості завершення процедури врегулювання спору [110, с. 158–159].

Як бачимо, законодавча модель примирення сторін, яка знайшла своє відображення у процедурах врегулювання спору за участю судді, ще потребує подальшого осмислення та вдосконалення. Зокрема і з позицій верховенства права та надання учасникам судового процесу максимально можливої свободи вибору судових процедур та реалізації ними своїх процесуальних прав та здійснення процесуальних обов'язків. Не буде помилкою вважати, що примирення сторін – це одна з цілей цивільного судочинства, мабуть, навіть краща, ніж правильне і своєчасне вирішення спору. Суду варто вдатися до тих процесуальних можливостей, які дає йому законодавство. Зрештою, це спрямовано на формування та закріплення в цивільному процесуальному законодавстві цілей, відповідних попередньо-забезпечному призначенню аналізованої стадії (провадженню) [30, с. 213].

3.3 Розгляд цивільних справ по суті крізь призму ідей про верховенство права: деякі спірні питання

Як відомо, в основу цивільного судочинства закладено уявлення про його стадійність, що зумовлює виділення таких етапів здійснення цивільної процесуальної діяльності, які мають відчутну якісну своєрідність. Серед таких етапів прийнято виокремлювати судовий розгляд як центральну та основну стадію цивільного процесу.

Ця теза багато в чому наголошує на важливості проведених на цьому етапі цивільних процесуальних дій, зрештою спрямованих на те, щоб правосуддя у цивільній справі відбулося, щоб за підсумками судового розгляду були надані відповіді на всі поставлені в позові питання та вимоги, а також було прийнято справедливе та законне судове рішення. У зв'язку з цим ця стадія завжди привертала увагу теорії та практики цивільного судочинства,

а не лише за часів проведення кодифікацій цивільного процесуального законодавства.

Втім, останні зміни ЦПК України у 2017 році знову стосувалися процедур судового розгляду, актуалізуючи осмислення новел процесуального законодавства. Насамперед, привертають увагу зміни термінологічного характеру. Колишню термінологію «судовий розгляд» замінено на словосполучення «розгляд справи по суті». Фактично це нічого не змінює, тому що законодавець просто використав синонім судового розгляду.

Крім того, зміни торкнулися і змісту деяких розділів ЦПК України. Зокрема, отримав подальший розвиток інститут позовного провадження за рахунок включення до нього нових елементів. Йдеться про правове регулювання письмових заяв учасників справи та процесуальні особливості розгляду справ у порядку спрощеного провадження та справ про визнання необґрунтованими активів та їх витребування. Законодавець спеціально виділяє останню категорію справ.

Новелами цивільного процесуального законодавства можна вважати і поділ глави про розгляд справи по суті на кілька відносно самостійних частин (параграфів), а саме: «Загальні положення», «Відкриття розгляду справи по суті», «З'ясування обставин у справі та дослідження доказів», «Судові дебати та винесення рішення». Складно сказати, чим керувався законодавець, розділяючи главу на зазначені частини та акцентуючи увагу на тих чи інших процесуальних питаннях. У будь-якому разі вважаємо, що необхідні уніфіковані підходи до формування структури цивільного процесуального закону.

Глава про розгляд справи по суті починається із загальних положень, де перераховані завдання цієї стадії, строки судового розгляду, положення про судові засідання та головуєчого в ньому, безпосередність судового розгляду, права та обов'язки осіб, присутніх у судовому засіданні, участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Цей перелік положень є вичерпним. Норми про фіксацію судового процесу та закриття провадження у справі не

увійшли до числа загальних положень, хоча очевидно, що вони також мають спільний характер [30, с. 255]. Вважаємо, що зміст параграфа «Загальні положення» ще може бути переглянуто.

Завданням розгляду справи по суті є розгляд та вирішення спору на підставі зібраних у підготовчому провадженні матеріалів, а також розподіл судових витрат (ст. 209). Законодавець, мабуть, уперше говорить про завдання стадії судового розгляду. З одного боку, це свідчить про покращення юридичної техніки під час підготовки кодифікованого акта, з іншого – важлива точність законодавчих формулювань. Йдеться про кореляцію цих положень зі ст. 2 ЦПК України, яка передбачає спільні завдання для всього цивільного судочинства. У цивільному процесуальному законі спеціально в цьому аспекті вказується на справедливість та своєчасність судового розгляду як завдання сучасного правосуддя у цивільних справах. Як бачимо, в іншому ключі сформульовані завдання стадії розгляду справи по суті.

Вважаємо, що нормативне положення, що розглядається, може бути доповнено вказівкою на забезпечення справедливості розгляду та вирішення цивільної справи в строки, встановлені законом. А. Г. Гулик слушно зазначив, що функціональне призначення цього етапу судової діяльності зумовлює такий алгоритм дій, який свідчить про справедливість підсумків судового розгляду. Проте справедливим буде тільки таке вирішення правової суперечки, яке відбудеться в точній відповідності з судовою процедурою, що сприяє з'ясуванню фактичних обставин справи та точному застосуванню необхідної норми права [23, с. 319].

При цьому законодавець обґрунтовано зауважує, що розгляд та вирішення спору здійснюється виключно на підставі зібраних у підготовчому провадженні матеріалів. Тут заслуговують на увагу кілька ключових моментів.

Перше. Висновок суду про обґрунтованість (необґрунтованість) позовних вимог – це основний акт правозастосування, оскільки всі інші рішення у справі мають попередній чи перевірочний характер. У цьому

вирішення справи невіддільне від розгляду, а судові рішення є формою висловлювання результату всього процесу розгляду [30, с. 257].

Друге. Закріплення фундаменталізації підготовчої стадії судового процесу. Тільки зібрані під час здійснення підготовчих дій матеріали можуть бути предметом подальшого розгляду в судовому засіданні. При цьому очевидно, що не всі матеріали можуть бути зібрані під час проведення підготовчого засідання. Наприклад, свідчення свідків. Але це вже прерогатива стадії судового розгляду.

Третє. Відсутність у формулюванні завдань цього етапу процесуальної діяльності згадки про діяльність із встановлення фактичних обставин справи та дослідження засобів доказування. Власне, це є основою стадії судового розгляду. Хоча законодавець і говорить про матеріали, зібрані під час підготовки справи до судового розгляду. Термін «матеріали» досить добре знайомий і теорії доказування, а також використовується законодавцем (ч. 9 ст. 14, п. 6 ч. 1 ст. 68, ч. 8 ст. 72, ч. 9 ст. 118 ЦПК України) [128, с. 7–8]. При цьому, як правило, значення цього терміна в літературі та законодавстві не розкривається.

У цивільній процесуальній доктрині вже звертали увагу на різноплановість поняття, що розглядається. Дослідники зазначали, що йдеться про засоби доказування, а також інші документи, які містяться на паперових носіях. Насамперед це письмові докази та висновки експертів. Крім того, в цей логічний ряд треба включати і письмові заяви учасників справи. Поняття «матеріали» в такому розумінні не можуть бути ототожнені за своїм змістом з усталеним поняттям «доказу».

Варто як загальне правило залишити в цивільному процесуальному законі положення про матеріали, зібрані в підготовчому провадженні, але з урахуванням винятків, передбачених ЦПК України (частини 4 та 5 ст. 83, п. 4.2 ст. 223 ЦПК України). Як ілюстрацію прикладу використання засобів доказування, які не стосуються підготовчого провадження, можна назвати і показання свідків. Їхнє дослідження відбувається саме на стадії судового

розгляду. Отже, у цивільному процесуальному законодавстві треба не тільки викласти в більш м'якій формі положення про час отримання необхідних доказів, а й конкретизувати саме поняття «матеріали», зазначивши такі їхні властивості, які дають змогу використовувати їх для обґрунтування ухваленого судового рішення. Не всі матеріали будуть враховуватися судом. Лише ті з них, які містять вказівку на правову позицію учасників справи щодо з'ясування фактичних обставин цивільної справи [23, с. 320–322].

Четверте. Розподіл судових витрат серед завдань етапу розгляду справи по суті не зрозумілий. Складно сказати, чому законодавець виділив серед інших важливих питань судового розгляду саме питання судових витрат. Видається, що це можна віднести до недоліків юридичної техніки.

Звернемося далі до цивільного процесуального законодавства. Суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку. Суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті (ст. 210).

11 серпня 2021 року розглянувши у підготовчому судовому засіданні цивільну справу за позовною заявою Товариства з обмеженою відповідальністю «Сумитеплоенерго» до ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 про стягнення заборгованості за надані послуги з централізованого опалення та постачання гарячої води, встановив:

ТОВ «Сумитеплоенерго» звернулося до суду з зазначеним позовом до ОСОБА_4, ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 та просить стягнути з відповідачів в солідарному порядку заборгованість за надані послуги з централізованого опалення та гарячого водопостачання в сумі 73164 грн. 50 коп., внески за обслуговування вузлів комерційного обліку теплової енергії в сумі 43 грн. 26 коп., 3780 грн. 83 коп. 3% річних, 6757 грн. 27 коп. інфляційних збитків.

Ухвалою Зарічного районного суду м. Суми від 21 січня 2021 року відмовлено у відкритті провадження у справі за позовною заявою ТОВ «Сумитеплоенерго» до ОСОБА_4 про стягнення заборгованості за надані комунальні послуги та відкрите провадження у справі за позовною заявою ТОВ «Сумитеплоенерго» до ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 про стягнення заборгованості за надані комунальні послуги, вирішено розглядати справу за правилами загального позовного провадження з призначенням підготовчого засідання.

В підготовче судове засідання сторони не з'явилися, про час і місце судового розгляду повідомлялися належним чином.

Від представника позивача надійшла письмова заява про проведення підготовчого засідання в його відсутність.

В зв'язку з неявкою в судове засідання всіх осіб, які беруть участь у справі, фіксування судового процесу за допомогою звукозаписувального технічного засобу, відповідно до ч. 2 ст. 247 ЦПК України, не здійснювалось.

Під час підготовчого засідання з'ясовано, що бажання укласти мирову угоду сторони не висловили, відсутні звернення до суду для проведення врегулювання спору за участю судді, клопотань про витребування доказів від сторін не надійшло.

Від сторін надійшли заяви по суті справи.

З огляду на зазначене, підготовче провадження підлягає закриттю та справу необхідно призначити до слухання.

Керуючись ст.ст. 197, 198, 200 ЦПК України, суд, ухвалив:

Закрити підготовче провадження у справі за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Сумитеплоенерго» до ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 про стягнення заборгованості за надані послуги з централізованого опалення та постачання гарячої води.

Призначити дану справу до слухання з викликом сторін у справі.

Ухвала оскарженню не підлягає, заперечення на вказану ухвалу можуть бути включені до апеляційної скарги на рішення суду. Ухвала набирає законної сили з моменту її підписання суддею [126].

Відповідно до ст. 211 ЦПК України розгляд справи відбувається в судовому засіданні. Про місце, дату і час судового засідання суд повідомляє учасників справи. Учасник справи має право заявити клопотання про розгляд справи за його відсутності. Якщо таке клопотання заявили всі учасники справи, судовий розгляд справи здійснюється на підставі наявних у суду матеріалів. Судове засідання проводиться у спеціально обладнаному приміщенні – залі судових засідань. Окремі процесуальні дії в разі необхідності можуть вчинятися за межами приміщення суду.

Традиційно прийнято вважати судове засідання основною формою судового розгляду цивільних справ. Ця теза бачиться нам правомірною з урахуванням чинної редакції ЦПК України та природи цивільної процесуальної діяльності, яка може мати різні форми та прояви. Класичний приклад такої діяльності, для здійснення якої необов'язково проведення судового засідання, наводить у своїй роботі Г. П. Тимченко. Автор говорить про процедури роз'яснення судового рішення або виправлення описів та арифметичних помилок [110, с. 176].

Цивільний процесуальний закон допускає проведення окремих процесуальних дій поза приміщенням суду. Це аж ніяк не означає, що такі процесуальні дії не охоплюються поняттям «судовий розгляд». Навпаки, вони становлять частину етапу розгляду справи по суті. Про те, які дії можуть бути вчинені поза приміщенням суду, знаходимо у статтях ЦПК України, присвячених доказам і доказуванню.

Так, письмові, речові та електронні докази, які не можна доставити до суду, оглядаються за їх місцезнаходженням. Про дату, час і місце огляду доказів за їх місцезнаходженням повідомляються учасники справи. Неявка цих осіб не є перешкодою для проведення огляду. У разі необхідності, у тому числі за клопотанням учасника справи для участі в огляді доказів за їх

місцезнаходженням, можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також здійснено фотографування, звуко- і відеозапис.

Про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, що підписується всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки, електронні копії доказів, відеозаписи тощо.

Якщо огляд здійснюється за відсутності хоча б однієї зі сторін, а також в інших випадках, коли суд визнає це за необхідне, суд забезпечує відеофіксацію огляду технічними засобами (ст. 85 ЦПК України).

28 грудня 2021 року Охтирський міськрайонний суд Сумської області розглянувши у відкритому судовому засіданні в залі суду № 1 цивільну справу за позовом ОСОБА_1, ОСОБА_3, правонаступників ОСОБА_4, до ОСОБА_5 про поділ майна подружжя, встановив:

В провадженні Охтирського міськрайонного суду Сумської області знаходиться справа за позовом ОСОБА_4 до ОСОБА_5 про поділ майна подружжя.

Ухвалою суду було залучено правонаступників ОСОБА_4 - ОСОБА_1 та ОСОБА_3.

Позивачкою було подано заяву про забезпечення доказів:

трактору колісного марки Powerfarm DT NWH; автомобіля УРАЛ-375,1973 р.в., д.н.з. НОМЕР_1 ; напівпричіпу КАЗ 8138, 1996 р.в., д.н.з. НОМЕР_2; причіпу 2 ПТС 4, 1992 р.в., д.н.з. НОМЕР_3 ; автомобіля ГАЗ-51; зерноочишувальної машини СМ; борон дискових 2 шт.; сівалки для посіву зернових культур; обприскувача навісного; плуга; причіпу зі шнеком для завантаження зерна; алюмінієвих ємностей 2 шт. на 6 куб.; тракторного причіпу; ємності для води на 8 куб. м; міндобрив 8 тон; насіння сої для посіву 10 т; шнекових транспортерів 2 шт.; 15 поросят; культиватора; електросушильної установки для зерна; металовиробів (кути, арматура, труби,

балки по 6 м - 20 шт.) шляхом їх огляду за адресою: АДРЕСА_1 та заборони дій щодо їх відчуження та зміни місцезнаходження, а також:

зернозбирального комбайну "Нива"; трактора-екскаватора; самохідного шасі Т-16 шляхом їх огляду за адресою: АДРЕСА_2 та заборони дій щодо їх відчуження та зміни місцезнаходження.

Клопотання мотивує тим, що після припинення спільного проживання подружжя з 20.06.2020 відповідач почав вчиняти дії по приховуванню та відчуженню зазначеного майна, яке, за твердженням сторони позивача, є спільною власністю подружжя. Його недобросовісні дії свідчать про можливість приховування доказів, що утруднить їх фіксацію в місці їх знаходження та подальше їх дослідження.

В підготовчому судовому засіданні представник позивача підтримав заявлені вимоги з підстав, викладених у заяві, просив залучити до огляду експерта Кучмай М.М.

Відповідач та його представник в підготовче судове засідання не з'явилися, про час та місце проведення судового засідання належним чином повідомлені.

Суд проаналізував матеріали справи, дійшов такого висновку.

Відповідно до положень статті 76 ЦПК України доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків.

Згідно з частинами 1-4 статті 116 ЦПК України, суд за заявою учасника справи або особи, яка може набути статусу позивача, має забезпечити докази, якщо є підстави припускати, що засіб доказування може бути втрачений або збирання або подання відповідних доказів стане згодом неможливим чи утрудненим. Способами забезпечення судом доказів є допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за

їх місцезнаходженням, заборона вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язання вчинити певні дії щодо доказів. У необхідних випадках судом можуть бути застосовані інші способи забезпечення доказів, визначені судом. Заява про забезпечення доказів може бути подана до суду як до, так і після подання позовної заяви. Забезпечення доказів до подання позовної заяви здійснюється судом першої інстанції за місцезнаходженням засобу доказування або за місцем, де повинна бути вчинена відповідна процесуальна дія.

Відповідно п. п. 4-6 ч. 1 ст. 117 ЦПК України, у заяві про забезпечення доказів зазначається: докази, забезпечення яких є необхідним, а також обставини, для доказування яких вони необхідні; обґрунтування необхідності забезпечення доказів; спосіб, у який заявник просить суд забезпечити докази, у разі необхідності особу, у якої знаходяться докази.

Як вбачається із змісту поданої заяви про забезпечення доказів, позивач просить забезпечити докази шляхом проведення огляду та фіксації наявного майна, яке є предметом спору.

Відповідно до частин першої шостої статті 85 ЦПК України, письмові, речові та електронні докази, які не можна доставити до суду, оглядаються за їх місцезнаходженням. Про дату, час і місце огляду доказів за їх місцезнаходженням повідомляються учасники справи. Неявка цих осіб не є перешкодою для проведення огляду. У разі необхідності, в тому числі за клопотанням учасника справи для участі в огляді доказів за їх місцезнаходженням, можуть бути залучені свідки, перекладачі, експерти, спеціалісти, а також здійснено фотографування, звуко- і відеозапис. Про огляд доказів за їх місцезнаходженням складається протокол, що підписується всіма особами, які беруть участь в огляді. До протоколу додаються разом з описом усі складені або звірені під час огляду на місці плани, креслення, копії документів, а також зроблені під час огляду фотознімки, електронні копії доказів, відеозаписи тощо. Якщо огляд здійснюється за відсутності хоча б однієї зі сторін, а також в інших випадках, коли суд визнає це за необхідне, суд

забезпечує відеофіксацію огляду технічними засобами. Особи, які беруть участь в огляді доказів за їх місцезнаходженням, мають право звертати увагу суду на ту чи іншу обставину, яка, на їхній погляд, має значення для повноцінного проведення огляду, встановлення обставин, які мають значення для розгляду справи, робити свої зауваження щодо протоколу огляду.

Згідно ч. 4 ст. 211 ЦПК України, судові засідання проводиться у спеціально обладнаному приміщенні залі судових засідань. Окремі процесуальні дії в разі необхідності можуть вчинятися за межами приміщення суду.

За таких обставин, суд дійшов висновку про задоволення заяви про забезпечення доказів шляхом їх огляду за місце знаходженням. На підставі викладеного, керуючись ст. ст. 12, 43, 76, 85, 116, 117, 118, 197, 258-261 ЦПК України, суд, ухвалив:

Заяву позивача про забезпечення доказів у цивільній справі за позовом ОСОБА_1, ОСОБА_3, правонаступників ОСОБА_4 , до ОСОБА_5 про поділ майна подружжя задовольнити.

Забезпечити докази шляхом їх огляду за місцезнаходженням, а саме здійснити огляд:

трактору колісного марки Powerfarm DT NWH; автомобіля УРАЛ-375, 1973 р.в., д.н.з. НОМЕР_1; напівпричіпу КАЗ 8138, 1996 р.в., д.н.з. НОМЕР_2 ; причіпу 2 ПТС 4, 1992 р.в., д.н.з. НОМЕР_3; автомобіля ГАЗ-51; зерноочишувальної машини СМ; борон дискових 2 шт.; сівалки для посіву зернових культур; обприскувача навісного; плуга; причіпу зі шнеком для завантаження зерна; алюмінієвих ємностей 2 шт. на 6 куб. м; тракторного причіпу; ємності для води на 8 куб. м; міндобри 8 тон; насіння сої для посіву 10 т; шнекових транспортерів 2 шт.; 15 поросят; культиватора; електросушильної установки для зерна; металовиробів (кути, арматура, труби, балки по 6 м - 20 шт.) за адресою: АДРЕСА_1 , а також:

зернозбирального комбайну "Нива"; трактора-екскаватора; самохідного шасі Т-16 шляхом їх огляду за адресою: АДРЕСА_2.

До участі у проведенні огляду залучити експерта Кучмай М. М.

Протокол огляду долучити до матеріалів справи та дослідити в судовому засіданні.

В іншій частині заяви про забезпечення доказів відмовити.

Ухвала може бути оскаржена до Сумського апеляційного суду через Охтирський міськрайонний суд Сумської області протягом п'ятнадцяти днів з дня її оголошення [64].

Можна навести й інший приклад. Відповідно до ст. 86 ЦПК України, речові докази, що швидко псуються, негайно оглядаються судом із повідомленням про призначений огляд учасників справи. Наявка цих осіб не перешкоджає огляду мовних доказів. У разі потреби, у тому числі за клопотанням учасника справи, для участі в огляді речових доказів, що швидко псуються, може бути залучено свідків, перекладачів, експертів, спеціалістів, а також здійснено фотографування та відеозапис. Огляд речових доказів, що швидко псуються, за їх місцезнаходженням здійснюється в порядку, встановленому статтею 85 цього Кодексу, з урахуванням особливостей, визначених цією статтею. Після огляду ці речові докази повертаються особам, від яких вони були одержані.

Таким чином, для огляду письмових, речових та електронних доказів у місці їх перебування може бути проведене судове засідання поза приміщенням суду. Вважаємо, що ст. 211 ЦПК України може бути конкретизована в цій частині.

До складу загальних положень судового розгляду увійшли правила щодо участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Це досить нова норма цивільного процесуального законодавства. Процитуємо її повністю.

Учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності в суді відповідної технічної можливості, про яку суд зазначає в ухвалі про відкриття провадження у справі, крім випадків, коли явка цього учасника справи в судове засідання визнана судом обов'язковою.

Учасник справи подає заяву про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання. Копія заяви в той самий строк надсилається іншим учасникам справи.

Учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та електронного підпису згідно з вимогами Положення про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положень, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів).

Під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), учасники справи можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Підтвердження особи учасника справи здійснюється із застосуванням електронного підпису, а якщо особа не має такого підпису, то в порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України.

Ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, який подав відповідну заяву.

Суд може постановити ухвалу про участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду, визначеному судом.

Свідок, перекладач, спеціаліст, експерт можуть брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду.

У клопотанні про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду в обов'язковому порядку зазначається суд, в якому необхідно забезпечити її проведення. Таке клопотання може бути подано не пізніше як за п'ять днів до відповідного судового засідання.

Копія ухвали про участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні суду негайно надсилається до суду, який зобов'язаний організувати її виконання, та особі, яка братиме участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Суд, який забезпечує проведення відеоконференції, перевіряє явку і встановлює особи тих, хто з'явився, а також перевіряє повноваження представників.

Використовувані судом і учасниками судового процесу технічні засоби і технології мають забезпечувати належну якість зображення та звуку, а також інформаційну безпеку. Учасникам судового процесу має бути забезпечена можливість чути та бачити хід судового засідання, ставити запитання і отримувати відповіді, здійснювати інші процесуальні права та обов'язки.

Відеоконференція, у якій беруть участь учасники справи, фіксується судом, який розглядає справу, за допомогою технічних засобів відео- та звукозапису. Відео- та звукозапис відеоконференції зберігається в матеріалах справи.

Суд у порядку, передбаченому цією статтею, за власною ініціативою або за клопотанням учасника судового процесу, який тримається в установі попереднього ув'язнення або в установі виконання покарань, може постановити ухвалу про його участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції в приміщенні такої установи. При цьому дії, передбачені частиною дев'ятою цієї статті, здійснюються службовою особою такої установи [85].

Як бачимо, законодавець передбачає кілька видів участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції, пропонуючи до них різне правове регулювання. Так, можливість участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції поза приміщенням суду надана лише учасникам справи, на підставі їхньої заяви. Свідки, перекладачі, фахівці та експерти беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції лише у приміщенні суду. Цьому передуює подання відповідного клопотання не пізніше ніж за п'ять днів до

засідання. Тобто для ініціації цієї процедури законодавець вимагає від учасника справи подання заяви, а від свідків, перекладачів, фахівців, експертів – клопотання. Викликані відмінності важко пояснити.

25 серпня 2021 року суддя Роменського міськрайонного суду Сумської області розглянувши заяву представника відповідача ОСОБА_1, адвоката Глуценка Віталія Вікторовича про проведення судового засідання у режимі відеоконференції, встановив:

У провадженні Роменського міськрайонного суду Сумської області перебуває справа №585/2209/21 за позовом ОСОБА_2 до ОСОБА_1 про стягнення грошової компенсації в праві власності на спільне майно.

25.08.2021 до суду надійшла заява представника відповідача про проведення судових засідань по справі у режимі відеоконференції з використанням власних технічних засобів.

У відповідності до ст. 212 ЦПК України, учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду за умови наявності у суді відповідної технічної можливості.

Згідно з вимогами ст. 113 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» учасникам судового процесу на підставі судового рішення забезпечується можливість брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції у порядку, встановленому законом.

На даний час у Роменському міськрайонному суді наявна технічна можливість для проведення судових засідань в режимі відеоконференції.

З метою підвищення оперативності розгляду справи, суд вважає за можливе провести судові засідання за участю представника відповідача в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів за допомогою комплексу технічних засобів та програмного забезпечення EasyCon.

Враховуючи вищенаведене, керуючись ст. ст. 212, 258-261 ЦПК України, ухвалив:

Проводити судові засідання у справі за позовом ОСОБА_2 до ОСОБА_1 про стягнення грошової компенсації в праві власності на спільне майно в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів за допомогою комплексу технічних засобів та програмного забезпечення EasyCon, за участю представника відповідача ОСОБА_1 - адвоката Глуценка Віталія Вікторовича.

Ризики технічної неможливості участі в відеоконференції поза межами приміщення суду, переривання зв'язку тощо несе учасник справи, який подав відповідну заяву.

Ухвала оскарженню не підлягає [86].

Крім того, закон закріплює обов'язок надсилання іншим учасникам справи копії заяви учасника справи про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза приміщенням суду. Встановлюється строк такого направлення – не пізніше як за п'ять днів до судового засідання. Виходячи із змісту закону, не зовсім ясно, на кому лежить цей обов'язок?

Процедура прийняття рішення судом також потребує, на нашу думку, конкретизації. Логічно припустити, що суд має враховувати і думки інших учасників справи, оскільки їм надсилаються копії такої заяви. Хоча для вирішення питання щодо участі іншої групи суб'єктів у судовому засіданні в режимі відеоконференції суд враховує можливі заперечення учасників справи.

Цікавим є вирішення законодавцем актуальних питань, пов'язаних із встановленням особи, яка бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Якщо відеоконференція відбувається у приміщенні суду, то тут все зрозуміло. Суд повинен перевірити явку та встановити особи, що з'явилися, та повноваження представників. Для участі особи в судовому засіданні в режимі відеоконференції поза приміщенням суду необхідно застосування електронного цифрового підпису. Виходить, що такий підпис замінює собою частину судового засідання щодо встановлення осіб, які беруть участь у судовому засіданні та перевірки повноважень представників.

І, нарешті, вимагають свого законодавчого вирішення проблеми, зумовлені необхідністю ефективної участі в доведенні та дослідженні засобів доказування. Треба визнати, що чинний порядок не підходить для випадків, коли учасник справи бере участь у судовому засіданні як відеоконференції. Це ще раз наголошує, що питання оптимізації цивільної процесуальної діяльності, у тому числі через процедури проведення судових засідань у режимі відеоконференцій ще стоять на порядку денному.

Слушно зазначається в спеціальній юридичній літературі, що участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції не може сприйматися як глобальне вирішення проблеми відстаней, оскільки відеоконференція лише частково здатна замінити безпосередню присутність особи на судовому засіданні. Вимагають вирішення проблеми електронного судочинства [30, с. 268, 269].

Серед загальних положень розгляду справи по суті законодавець вказує і на безпосередність судового розгляду.

Суд під час розгляду справи має безпосередньо дослідити докази у справі. Справа розглядається одним і тим самим складом суду. У разі заміни одного із суддів під час судового розгляду справа розглядається спочатку, крім випадків, встановлених цим Кодексом. У судовому засіданні можуть бути оголошені перерви, тривалість яких визначається відповідно до обставин розгляду справи, що їх викликали.

Як зазначає Г. П. Тимченко, лише у другій половині XIX століття проведені реформи започаткували теоретичне обґрунтування безпосередності як принципу судочинства. Його нормативне закріплення остаточно сформувалося в період широкої кодифікації радянського законодавства. У своєму дослідженні автор підтримує сучасне трактування принципу безпосередності, яке виходить із обов'язку суду винести рішення на підставі обставин, наявності чи відсутності яких встановлено на основі доказів про них, особисто сприйнятих судом у ході судового засідання із джерела, яке зазнало безпосереднього впливу на нього обставин [108, с. 18].

Кажучи про безпосередність судового розгляду, як правило, мається на увазі порядок ознайомлення з матеріалами справи та дослідження судових доказів.

Як зазначає М. М. Ясинок, зміст принципу безпосередності полягає в тому, що під час судового розгляду справи між сторонами, що надають докази, та судом не повинно бути опосередкованих ланок. Пояснення мають бути адресовані лише суду. В поняття принципу безпосередності повинна обов'язково включатись вимога незмінності складу суду. Такий висновок ґрунтується на аналізі судової практики, що широко використаний в роботі [155, с. 11].

Тобто, чим менше опосередкованих ланок при формуванні доказової бази у цивільній справі, тим вище ймовірність встановлення всіх фактичних обставин. Вимога безпосередності судового розгляду якраз і спрямована на те, щоб забезпечити особисте, а значить найповніше сприйняття суддею всіх поданих доказів. В ідеалі докази мають бути отримані з першоджерела. Хоча цивільний процесуальний закон не класифікує судові докази на первинні та похідні. Такий поділ характерний лише для доктрини цивільного процесу.

Очевидно, що первинні судові докази для суду є більш важливими. Втім, законодавець не особливо поділяє цю тезу. Тільки в деяких випадках закон обумовлює переваги первинних доказів перед похідними. Найбільш яскравим прикладом у цій частині є законодавче обмеження на використання показань із чужих слів. Але це загалом не змінює ситуації.

У цивілістичній процесуальній науці останнім часом все частіше висловлюється позиція про важливість суттєвої модернізації правил про безпосередність судового розгляду через розвиток та застосування в цивільному судочинстві новітніх інформаційних технологій. Як вважають правознавці, це веде до перегляду ключових характеристик даного принципу та формування винятків із нього [13, с. 146]. Про участь у судовому засіданні через відеоконференцзв'язок як фікцію безпосередності вже зазначалося в процесуальній літературі. Вчені вже порушують питання про включення до

цивільного процесуального законодавства застереження про те, що участь у судовому засіданні через відеоконференцзв'язок вважається безпосередньою участю в засіданні [30, с. 271].

Пропоновані зміни свідчать про те, що концепція безпосередності судового розгляду, закладена в останній редакції ЦПК України, потребує подальшого переосмислення та аналізу. Навряд чи в поточній ситуації можна обмежитися чинною редакцією цивільних процесуальних норм.

Стаття 213 ЦПК України, крім власне безпосередності судового розгляду, говорить також про можливості перерв у судовому засіданні. Ідеї про безперервність судового розгляду було закладено ще під час проведення повномасштабної кодифікації радянського законодавства середини ХХ століття. Саме можливість перерв у судовому засіданні була винятком із загального правила про безперервність судового розгляду цивільної справи.

Нині про безперервність судового розгляду можна говорити лише в історико-правовому контексті, аналізуючи минуле цивільне процесуальне законодавство. ЦПК України у редакції 2017 року ще більше розширило підстави для оголошення перерв у судовому засіданні. По суті, нова редакція ст. 191 ЦПК України надає суду суттєву дискрецію щодо цього питання. Слушно зазначають дослідники, що в сучасних умовах об'єктивно неможливо забезпечити концентрацію уваги суддів на одній конкретній цивільній справі [14, с. 9].

При цьому, на думку інших авторів, повна відмова від безперервності судового розгляду не виправдана. Необхідність оголошення перерв у судовому засіданні доведено багаторічною практикою розгляду цивільних справ. При цьому варто можливість оголошення перерви у судовому засіданні має обумовлюватися лише наявністю обґрунтованого клопотання будь-кого з учасників справи [30, с. 273, 274].

До загальних положень розгляду справи по суті законодавець відносить і норми про головування в судовому засіданні, звернення до суду в судовому засіданні та обов'язки осіб, присутніх у залі судового засідання.

Звернемося до процесуальної форми дослідження фактичних обставин цивільних справ. Судова практика актуалізує необхідність аналізу зазначених питань. Зокрема, порушення порядку та строку подання доказів, визначених статтями 81 та 83 ЦПК України, тягне за собою наслідки, визначені, зокрема ст. 376 ЦПК України, у вигляді неприйняття до уваги нових доказів судом апеляційної інстанції під час апеляційного перегляду справи [79].

Сторона, яка посилається на ті чи інші обставини, знає і може навести докази, на основі яких суд може отримати достовірні відомості про них. В іншому разі, за умови недоведеності тих чи інших обставин суд вправі винести рішення по справі на користь протилежної сторони. Таким чином, доказування є юридичним обов'язком сторін і інших осіб, які беруть участь у справі. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях.

08 лютого 2021 року Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду розглянув у попередньому судовому засіданні у порядку письмового провадження касаційну скаргу ОСОБА_1 на постанову Сумського апеляційного суду від 17 вересня 2019 року, встановив:

У вересні 2018 року ОСОБА_1 звернувся до суду з позовом до ОСОБА_2, Степанівської селищної ради Сумського району Сумської області про визнання частково недійсними рішення селищної ради та державного акта про право власності на землю.

В обґрунтування позову вказав, що з 25 січня 1982 року він є власником житлового будинку за адресою: АДРЕСА_1. Земельна ділянка за цією адресою площею 0,3306 га передана йому безоплатно у приватну власність за рішенням Степанівської селищної ради Сумського району від 07 вересня 1993 року, а відповідачу ОСОБА_2 цим рішенням передана земельна ділянка розміром 0,2568 га за адресою: АДРЕСА_1.

На підставі вказаного рішення органу місцевого самоврядування було замовлено розробку проектів земельних ділянок та виготовлено технічну

документацію на вказані земельні ділянки, яка у 1998 році була затверджена відповідним рішенням селищної ради.

Після затвердження технічної документації площа належної йому земельної ділянки зменшилася на 0,0132 га і становить 0,32 га, а площа земельної ділянки відповідача ОСОБА_2 збільшилася на 0,0132 га і становить 0,27 га. Межа, яка проходить між їх земельними ділянками, має не пряму лінію, а кут нахилу в бік земельної ділянки позивача, що свідчить про заволодіння відповідачем ОСОБА_2 частиною його земельної ділянки, внаслідок чого його господарські будівлі та споруди, які побудовані ще у 1957 році, знаходяться на межі, а деякі - на земельній ділянці відповідача ОСОБА_2. У 2018 році йому стало відомо про порушення права на використання земельної ділянки зі сторони відповідача ОСОБА_2 шляхом зміщення межових знаків на його ділянку.

Посилаючись на вказані обставини, позивач просив визнати недійсним рішення Степанівської селищної ради від 06 жовтня 1998 року в частині затвердження технічної документації на земельну ділянку за адресою: АДРЕСА_1, та в частині видачі ОСОБА_2 державного акту на право приватної власності на землю; визнати недійсним державний акт на право приватної власності на землю від 22 травня 2000 року, виданий на ім'я ОСОБА_2.

Рішенням Сумського районного суду Сумської області від 01 квітня 2019 року в складі судді Степаненко О. А. позов ОСОБА_1 задоволено.

Визнано недійсним рішення Степанівської селищної ради від 06 жовтня 1998 року в частині затвердження технічної документації на земельну ділянку за адресою: АДРЕСА_1 та в частині видачі ОСОБА_2 державного акту на право приватної власності на землю.

Визнано недійсним державний акт на право приватної власності на землю серії III СМ № 0007394 від 22 травня 2000 року, виданий на ім'я ОСОБА_2.

Стягнуто з ОСОБА_2 на користь ОСОБА_1 704,80 грн судового збору.

Додатковим рішенням Сумського районного суду Сумської області від 20 травня 2019 року стягнуто з ОСОБА_2 на користь ОСОБА_1 судові витрати за проведення земельно-технічної експертизи у сумі 6 000 грн.

Рішення суду першої інстанції мотивовано тим, що позивачем було доведено належними та допустимими доказами факт порушення відповідачем його прав як землекористувача. При цьому суд узяв до уваги висновки земельно-технічної експертизи, якою встановлена невідповідність фактичного користування належною позивачу земельною ділянкою межам, зазначеним в плані земельної ділянки, розробленим у 1998 році Сумським обласним управлінням земельних ресурсів, та накладення контуру земельної ділянки, яка належить ОСОБА_2, на контури меж належної позивачу сусідньої ділянки.

Постановою Сумського апеляційного суду від 17 вересня 2019 року задоволено апеляційні скарги ОСОБА_2, скасовано рішення Сумського районного суду Сумської області від 01 квітня 2019 року та додаткове рішення Сумського районного суду Сумської області від 20 травня 2019 року та ухвалено нове рішення про відмову в задоволенні позову ОСОБА_1.

Вирішено питання про розподіл судових витрат.

Постанова апеляційного суду мотивована тим, що позивачем не надано суду належних та допустимих доказів на підтвердження того, що конфігурація та площа земельної ділянки, яка фактично ним використовується, відповідає конфігурації та площі земельної ділянки, яка ним використовувалась у 1998 році і на яку було розроблено технічну документацію при передачі її у власність. Межа, на якій встановлений паркан між суміжними земельними ділянками, не відповідає межі між цими ділянками, яка існувала станом на 1998 рік, тобто на час виготовлення технічної документації по складанню державних актів на право приватної власності на землю. Накладення контуру земельної ділянки № НОМЕР_1 на кут сараю літ. «Г» сусідньої ділянки АДРЕСА_1 не позбавляє позивача права користування цим сараєм на умовах добросусідства, а у випадку здійснення перешкод з боку відповідача у такому

користуванні та обслуговуванні не позбавляє його можливості звернутись до суду із вимогами про встановлення сервітуту.

У касаційній скарзі, поданій у жовтні 2019 року до Верховного Суду, ОСОБА_1 просить скасувати постанову апеляційного суду та залишити в силі рішення суду першої інстанції, посилаючись на порушення судом апеляційної інстанції норм процесуального права та неправильне застосування норм матеріального права.

Касаційна скарга мотивована тим, що позивач у порядку, передбаченому статтею 30 ЗК України 1990 року, набув право користування земельною ділянкою площею 0,15 га (фактично 0,32 га) під будинком, який він придбав у 1982 році, а відповідач набув право на сусідню земельну ділянку у 1993 році. При цьому межі належної останньому земельної ділянки накладаються на межі земельної ділянки позивача, у тому числі і на збудований у 1957 році сарай. Розмір земельної ділянки позивача, зазначений у акті про погодження та встановлення меж, становить саме 28,18 м і та спірна частина земельної ділянки, яка відійшла відповідачу після приватизації, ввійшла в площу земельної ділянки позивача. Таким чином, відповідач після приватизації збільшив площу належної йому земельної ділянки на 0,0132 га за рахунок земельної ділянки позивача.

Відповідно до статті 388 ЦПК України судом касаційної інстанції у цивільних справах є Верховний Суд.

Відповідно до протоколу автоматизованого розподілу справи між суддями від 01 листопада 2019 року справу призначено судді-доповідачеві.

Ухвалою Верховного Суду від 26 листопада 2019 року відкрито касаційне провадження в указаній справі.

На підставі договору купівлі-продажу від 25 січня 1982 року ОСОБА_1 належить житловий будинок з господарськими будівлями і спорудами, розташований у АДРЕСА_1 на земельній ділянці розміром 0,15 га.

На підставі рішення Степанівської селищної ради від 07 вересня 1993 року № 59 ОСОБА_1 було передано безкоштовно у приватну власність земельну ділянку за цією ж адресою, площею 0,3306 га.

За цим же рішенням ОСОБА_2 також було передано безоплатно у приватну власність земельну ділянку площею 0,2568 га по АДРЕСА_1.

На підставі рішення Степанівської селищної ради № 59 від 07 вересня 1993 року виконком селищної ради було зобов'язано замовити розробку проектів земельних ділянок та виготовлення документації громадянам, у тому числі і ОСОБА_1 та ОСОБА_2, що посвідчують право володіння земельними ділянками.

Рішенням Степанівської селищної ради Сумського району від 06 жовтня 1998 року затверджено технічну документацію по складанню державних актів на право приватної власності на землю жителям смт Степанівка, в тому числі позивачу та відповідачу. Внесено уточнення в площі земельних ділянок, на підставі якого за ОСОБА_1 рахувалася земельна ділянка загальною площею 0,32 га, з них: 0,28 га - с/г угідь та 0,04 га - під забудовою.

Також уточнено площу земельної ділянки відповідачу ОСОБА_2, за яким рахується земельна ділянка загальною площею 0,27 га, з них: 0,23 га - с/г угідь, та 0,04 га - під забудовою.

22 травня 2000 року, на підставі рішення 3 сесії 23 скликання від 06 жовтня 1998 року Степанівської селищної ради Сумського району Сумської області, на ім'я ОСОБА_2 виданий Державний акт на право приватної власності на землю Серії III-СМ № 007394 на земельну ділянку площею 0,27 га, з яких: для ведення особистого підсобного господарства - 0,23 га, під забудову - 0,04 га, розташовану за адресою: АДРЕСА_1, зареєстрований у книзі реєстрації державних актів за № 753 (а.с.11).

Позивач своє право власності на земельну ділянку, розташовану за адресою: АДРЕСА_1 не оформлював і державний акт на право приватної власності на землю не отримував.

Згідно із положенням частини другої статті 389 ЦПК України (тут і далі у редакції, чинній на час подання касаційної скарги) підставами касаційного оскарження є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права.

Касаційна скарга задоволенню не підлягає.

Статтею 41 Конституції України передбачено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

У статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованого Законом України від 17 липня 1997 року №475/97-ВР «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» зазначено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Згідно з положеннями статей 386, 391 ЦК України, власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном.

Підставою для задоволення позову власника є встановлення факту порушення прав власника і об'єктивно існуючих перешкод у здійсненні ним цих прав.

Відповідно до статті 396 ЦК України особа, яка має речове право на чуже майно, має право на захист цього права, у тому числі і від власника майна, відповідно до положень глави 29 цього Кодексу. Частина перша статті 15 ЦК України закріплює право кожної особи на захист свого права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, яке суд захищає у спосіб,

встановлений частиною другою статті 16 ЦК України або іншим способом, що встановлений договором або законом.

Згідно з частиною другою статті 152 ЗК України власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків. Відповідно до положень частини першої статті 116 ЗК України громадяни набувають права власності на земельні ділянки із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування у межах їх повноважень. Частиною п'ятою статті 116 ЗК України визначено, що надання у користування земельної ділянки, що перебуває у власності або у користуванні, провадиться лише після вилучення (викупу) її в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Відповідно до статті 393 ЦК України правовий акт органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, який не відповідає законові і порушує права власника, за позовом власника майна визнається судом незаконним та скасовується.

Власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його права, навіть якщо ці порушення не пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою. Захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється згідно з частиною третьою статті 152 ЗК України шляхом: визнання прав; відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, і запобігання вчиненню дій, що порушують права або створюють небезпеку порушення прав; визнання угоди недійсною; визнання недійсними рішень органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування заподіяних збитків; застосування інших, передбачених законом, способів захисту (стаття 16 ЦК України).

Частиною першою статті 81 ЦПК України передбачено, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених законом.

Отже, сторона, яка посилається на ті чи інші обставини, знає і може навести докази, на основі яких суд може отримати достовірні відомості про них. В іншому разі, за умови недоведеності тих чи інших обставин суд вправі винести рішення по справі на користь протилежної сторони. Таким чином, доказування є юридичним обов'язком сторін і інших осіб, які беруть участь у справі. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях.

Відмовляючи у задоволенні позову, суд апеляційної інстанції на підставі належних та допустимих доказів, поданих сторонами, що належним чином оцінені, дійшов правильного висновку про недоведеність ОСОБА_1 факту порушення оскаржуваним рішенням органу місцевого самоврядування його прав як землекористувача з урахуванням того, що він фактично користується земельною ділянкою іншою площею (0,3457 га), аніж затверджена рішенням Степанівської селищної ради Сумського району від 06 жовтня 1998 року - 0,32 га.

При цьому суд виходив із встановлених висновками земельно-технічної експертизи від 19 листопада 2018 року даних щодо фактичного користування спірними земельними ділянками, та, встановивши правомірність набуття ОСОБА_2 права власності на вказану земельну ділянку та відсутність доказів порушення прав позивача при приватизації цієї земельної ділянки відповідачем, дійшов обґрунтованих висновків щодо відсутності правових підстав для скасування рішення органу місцевого самоврядування, яким затверджено технічну документацію по складанню державного акту на належну відповідачу земельну ділянку, а також відповідного державного акту про право власності на землю, правомірність якого є похідною і залежить від вирішення питання про законність набуття відповідачем права власності на земельну ділянку.

Згідно із положеннями статей 91, 96 ЗК України власники земельних ділянок та землекористувачі зобов'язані не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон.

Надаючи оцінку доводам ОСОБА_1 щодо накладення контуру земельної ділянки відповідача на кут сараю, що розташований на належній позивачу земельній ділянці, суд апеляційної інстанції, врахувавши справедливість та ефективність захисту порушених прав осіб як основні засади цивільного судочинства, підставно констатував, що вказане, не позбавляє позивача права користування цим сараєм на умовах добросусідства, а у випадку здійснення перешкод з боку відповідача у такому користуванні та обслуговуванні не позбавляє його можливості звернутись до суду із вимогами про встановлення сервітуту.

За таких обставин доводи касаційної скарги про порушення судом апеляційної інстанції норм матеріального та процесуального права є необґрунтованими.

Інші доводи касаційної скарги були предметом розгляду суду та додаткового правового аналізу не потребують, на законність оскаржуваного судового рішення не впливають, а фактично зводяться до незгоди заявника із висновками суду та переоцінки доказів у справі, що знаходиться поза межами компетенції суду касаційної інстанції в силу вимог статті 400 ЦПК України.

Із урахуванням того, що інші доводи касаційної скарги є ідентичними доводам апеляційної скарги заявника, яким судом апеляційної інстанції надана належна оцінка, Верховний Суд дійшов висновку про відсутність необхідності повторно відповідати на ті самі аргументи заявника. При цьому судом враховано усталену практику Європейського суду з прав людини, який неодноразова відзначав, що рішення національного суду повинно містити мотиви, які достатні для того, щоб відповісти на істотні аспекти доводів сторін (рішення у справі Руїз Торія проти Іспанії). Це право не вимагає детальної

відповіді на кожен аргумент, використаний стороною, більше того, воно дозволяє судам вищих інстанцій просто підтримати мотиви, наведені судами нижчих інстанцій, без того, щоб повторювати їх.

Європейський суд з прав людини вказав, що згідно з його усталеною практикою, яка відображає принцип, пов'язаний з належним здійсненням правосуддя, у рішеннях судів та інших органів з вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються. Хоча пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент. Міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення (Серявін та інші проти України, № 4909/04, § 58, ЄСПЛ, від 10 лютого 2010 року).

Відповідно до частини третьої статті 401 ЦПК України суд касаційної інстанції залишає касаційну скаргу без задоволення, а рішення без змін, якщо відсутні підстави для скасування судового рішення.

Встановлено й це вбачається з матеріалів справи, що оскаржуване судове рішення ухвалене з додержанням норм матеріального та процесуального права, з повним з'ясуванням судом обставин, що мають значення для справи, відповідністю висновків суду обставинам справи, а доводи касаційної скарги цих висновків не спростовують.

Керуючись статтями 400, 401, 416 ЦПК України, Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду, постановив:

Касаційну скаргу ОСОБА_1 залишити без задоволення, а постанову Сумського апеляційного суду від 17 вересня 2019 року - без змін.

Постанова суду касаційної інстанції набирає законної сили з моменту її прийняття, є остаточною і оскарженню не підлягає [80].

Положення статей 76, 77, 81 ЦПК України передбачають, що під час розгляду справ у порядку цивільного судочинства обов'язок доказування покладається як на позивача, так і на відповідача [81].

У призначений для розгляду справи час головуючий відкриває судове засідання та оголошує, яка справа розглядатиметься.

Секретар судового засідання доповідає суду, хто з учасників судового процесу з'явився в судове засідання, хто з учасників судового процесу бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, чи повідомлено тих учасників судового процесу, хто не з'явився, про дату, час і місце судового засідання в порядку, передбаченому цим Кодексом. З оголошенням головуючим судового засідання відкритим розпочинається розгляд справи по суті.

Головуючий встановлює особи тих, хто бере участь у судовому засіданні, а також перевіряє повноваження представників.

Цивільний процесуальний закон передбачає процедури роз'яснення прав і обов'язків перекладачеві, експертові та приведення їх до присяги, спеціалістові, правила щодо видалення свідків із зали судового засідання, оголошення складу суду і права відводу, роз'яснення учасникам справи їхніх прав та обов'язків, а також розгляд і вирішення поданих заяв та клопотань. Після здійснення цих процедур суд переходить до з'ясування обставин справи та дослідження доказів.

Законодавець у новій редакції ЦПК України відмовився від доповіді головуючого, замінивши початок розглядуваного етапу судового розгляду справи вступним словом позивача та третьої особи, яка виступає на його боці, відповідача та третьої особи на його боці, інших учасників справи.

У вступному слові учасники справи в усній формі стисло викладають зміст, підстави своїх вимог і заперечень щодо предмета позову, дають необхідні пояснення щодо них. Якщо поряд із стороною, третьою особою у справі беруть участь їхні представники, то суд після сторони, третьої особи заслуховує їхніх представників. За клопотанням сторони, третьої особи виступати зі вступним словом може тільки представник. Якщо в справі заявлено кілька вимог, то суд може зобов'язати сторони та інших учасників справи дати окремо пояснення щодо кожної з них.

Учасники справи з дозволу головуючого можуть ставити питання один одному. Питання ставляться в такій черговості:

1) позивачу та (або) особі, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи – відповідач, третя особа, яка бере участь на стороні відповідача, інші учасники справи;

2) відповідачу – позивач та (або) особа, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи, третя особа, яка бере участь у справі на стороні позивача, інші учасники справи;

3) іншим учасникам справи – позивач та (або) особа, яка звернулася до суду в інтересах іншої особи, третя особа, яка бере участь на стороні позивача, відповідач, третя особа, яка бере участь на стороні відповідача, інші учасники справи.

Головуючий з власної ініціативи або за усним клопотанням учасника справи може зняти питання, що не стосуються предмета спору, поставити питання учаснику судового процесу.

Якщо учасники судового процесу висловлюються нечітко або з їхніх слів не можна дійти висновку про те, визнають вони обставини чи заперечують проти них, суд може зажадати від цих осіб конкретної відповіді – «так» чи «ні».

Суд, заслухавши вступне слово учасників справи, з'ясовує обставини, на які учасники справи посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та досліджує в порядку, визначеному в підготовчому засіданні у справі, докази, якими вони обґрунтовуються. З урахуванням змісту спірних правовідносин, обставин справи та зібраних у справі доказів суд під час розгляду справи по суті може змінити порядок з'ясування обставин справи та порядок дослідження доказів, про що зазначається у протоколі судового засідання.

Процесуальне законодавство містить обов'язок суду під час розгляду справи безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників

справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази.

Докази, що не були предметом дослідження в судовому засіданні, не можуть бути покладені судом в основу ухваленого судового рішення.

Речові, письмові та електронні докази оглядаються у судовому засіданні, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом, і пред'являються учасникам справи за їх клопотанням, а в разі необхідності – також свідкам, експертам, спеціалістам.

Відтворення аудіо- і відеозапису проводиться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально обладнаному для цього.

Учасники справи можуть давати свої пояснення щодо письмових, речових і електронних доказів або протоколів їх огляду, ставити питання експертам. Першою ставить питання особа, за клопотанням якої було викликано експерта.

Як бачимо, законодавець вніс певні зміни до складу засобів доказування. Пояснення сторін самі по собі вже не мають доказової сили. Щоправда, закон зазначає, що сторони, треті особи та їх представники за їхньою згодою, у тому числі за власною ініціативою, якщо інше не встановлено цим Кодексом, можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, які мають значення для справи. Якщо сторона, третя особа, їх представники заявляють, що факти, які мають значення для справи, їм відомі особисто, то їх за згодою можуть допитати як свідків згідно зі статтями 231–233 цього Кодексу.

На помилковість такого законодавчого рішення вже звернута увага в цивільній процесуальній доктрині. Вчені виступають проти виключення цих норм, обґрунтовуючи необхідність забезпечення справжньої змагальності судового процесу та повного закріплення правил про належність судових доказів [129, с. 339, 340]. Не думаємо, що сьогодні виключення пояснень сторін із засобів доказування – ефективний захід боротьби з можливими спотвореннями учасниками справи відомостей про факти дійсності. Необхідні процесуальні засоби, які змогли б забезпечити правдиві пояснення сторін, у

тому числі й за допомогою закріплення відповідних цивільних процесуальних обов'язків [23, с. 359].

Теза законодавця про нівелювання пояснень сторін цілком зрозуміла. Бажання отримати вигідне для себе судове рішення переважає над важливістю встановлення фактичних обставин у справі, зрештою, над правдою. Питання забезпечення достовірності пояснень сторін – завдання теорії та практики правосуддя у цивільних справах. У будь-якому разі сьогодні немає ефективних способів забезпечити правдивість пояснень сторін. Справа навіть не в сформованих поглядах на природу цього засобу доведення. Тривалий час панував погляд на те, що твердження сторін про факти, взяті самі по собі, є недостатніми доказами цих фактів. У цьому специфіка доказового значення тверджень сторін, їхня доказова сутність. Зазначена специфіка тверджень сторін є тією причиною, згідно з якою на підставі тверджень сторін можуть бути з'ясовані факти, що є підставою рішення лише в тому випадку, якщо ці твердження знаходять достатньо підтвердження в інших доказах [23, с. 358, 359].

Свого часу С. В. Курильов пропонував ввести обов'язок для сторін не лише давати повні пояснення з усіх питань, що виникають у справі, а й не уникати відповідей на поставлені питання, не приховувати інформацію. Автор вважав, що позитивних результатів можна досягти, лише запровадивши штрафи за невиконання зазначених обов'язків [53, с. 72, 73]. Про заходи можливої цивільної процесуальної відповідальності писали й інші автори [37, с. 199, 200].

Вважаємо, що відсутність будь-якого цілісного бачення проблеми боротьби з неправдивою інформацією є недоліком чинного цивільного процесуального законодавства. І це не переконує в необхідності виключення пояснень сторін у складі можливих засобів доведення сторонами своєї правової позиції.

Перейдемо до порядку дослідження засобів доказування. Перше місце займають показання свідків. Відповідно до ст. 230 ЦПК України, кожний

свідок допитується окремо. Свідки, які ще не дали показань, не можуть перебувати в залі судового засідання під час розгляду справи. Перед допитом свідка головуєчий встановлює його особу, вік, рід занять, місце проживання і стосунки зі сторонами та іншими учасниками справи, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підстав від давання показань. Відмова від давання показань приймається судом шляхом постановлення ухвали.

Якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, головуєчий під розписку попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань та приводить його до присяги: «Я, (ім'я, по батькові, прізвище), присягаю говорити правду, нічого не приховуючи і не спотворюючи». Текст присяги підписується свідком. Підписаний свідком текст присяги та розписка приєднуються до справи.

Допит свідка розпочинається з пропозиції суду розповісти все, що йому особисто відомо у справі, після чого першою ставить питання особа, за заявою якої викликано свідка, а потім інші учасники справи в черговості, передбаченій п. 3 ч. 5 ст. 227 цього Кодексу.

Головуєчий у судовому засіданні та інші судді можуть ставити свідкові питання в будь-який час його допиту. Головуєчий у судовому засіданні та інші судді мають право з'ясовувати суть відповіді свідка на питання учасників справи, а також ставити питання свідку після закінчення його допиту учасниками справи. Головуєчий має право за заявою учасників справи знімати питання, поставлені свідку, якщо вони за змістом ображають честь чи гідність особи, є навідними або не стосуються предмета розгляду. Кожний допитаний свідок залишається в залі судового засідання до закінчення розгляду справи. Суд може дозволити допитаним свідкам залишити залу засідання суду до закінчення розгляду справи за згодою сторін.

Свідок може бути допитаний повторно в тому самому або наступному засіданні за його власною заявою, заявою сторін та інших учасників справи або з ініціативи суду. Під час дослідження інших доказів свідкам можуть

ставити питання сторони, інші учасники справи, суд. Суд може одночасно допитати свідків для з'ясування причин розходжень у їхніх свідченнях. Свідок, який не може прибути у судові засідання внаслідок хвороби, старості, інвалідності або з інших поважних причин, допитується судом за місцем його проживання (перебування).

Свідок, даючи показання, може користуватися записами лише в тих випадках, якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими даними, які важко зберегти в пам'яті. Ці записи подаються судові та учасникам справи і можуть бути приєднані до справи за ухвалою суду (ст. 231 ЦПК України).

Цивільне процесуальне законодавство передбачає також порядок допиту малолітніх і неповнолітніх свідків.

Як зазначає А. Г. Гулик, це досить стандартна процедура допиту. Чи забезпечує вона ефективне використання свідчень та їхню правдивість для з'ясування фактичних обставин цивільних справ? Відповідь буде швидше негативною. Помилково було б вважати, що попередження свідка про кримінальну відповідальність за давання свідомо неправдивих свідчень і приведення до присяги здатне забезпечити їх правдивість. Необхідна робота зі свідками, механізми, які допомагають забезпечувати достовірність отриманої інформації. І далі автор цитує думку С. В. Курильова про те, що як би не була добре продумана брехня, вона все ж неспроможна уникнути протиріч і розривів між колишніми і вигаданими фактами, суперечностей у самих брехливих свідченнях з іншими достовірно визначеними обставинами, безсила, тому що сама брехня суперечить дійсності, з існуючими фактами, або фактами, зв'язками, які існували по суті. Розкриття таких протиріч, дослідження всіх ланок об'єктивного зв'язку між шуканими фактами та повідомленнями сторін про ці зв'язки; встановлення і дослідження побічних зв'язків; з'ясування та дослідження фактів, що можуть підтвердити показання сторін, або, навпаки, свідчити про їхню хибність зазвичай здатне дати суду

достатній доказовий матеріал для правильного вирішення справи [23, с. 361, 362].

Для дослідження письмових, речових та електронних доказів і висновків експерта, зокрема, характерним є таке.

Письмові докази, у тому числі протоколи огляду, складені за судовим дорученням або в порядку забезпечення доказів, за клопотанням учасника справи оголошуються в судовому засіданні або пред'являються йому, а в разі необхідності – також свідкам, експертам, спеціалістам чи перекладачам для ознайомлення. Учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу цих доказів або протоколу огляду. Учасники справи щодо зазначених доказів можуть ставити питання свідкам, а також експертам, спеціалістам.

Речові та електронні докази оглядає суд або досліджують іншим способом, а також пред'являють для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках – також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, яким пред'явлено для ознайомлення речові та електронні докази, можуть звернути увагу суду на ті чи інші обставини, пов'язані з оглядом. Ці заяви записують у протокол судового засідання.

Висновок експерта за клопотанням учасника справи оголошується в судовому засіданні. Для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть поставити питання. Першою ставить питання експертові особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, які беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, то першим ставить питання експертові позивач і його представник. Суд має право з'ясовувати суть відповіді експерта на питання учасників справи, а також ставити питання експерту після закінчення його допиту учасниками справи. Викладені письмово та підписані експертом роз'яснення і доповнення висновку приєднують до справи.

Висновки до Розділу 3

Законодавець уперше детально виписав процедури подачі позовної заяви. Незважаючи на стандартний набір інформації, законодавець правильно орієнтує на викладення всіх обставин, що мають значення для правильного вирішення справи та розкриття наявних доказів у справі. Як своєрідні санкції за невиконання обов'язку дотримання вимог до форми та змісту позовної заяви, закон передбачає інститути залишення заяви без руху та повернення позовної заяви. Найбільш поширеними в судовій практиці підставами для залишення позовної заяви без руху є неправильне обчислення судового збору, незазначення ціни позову та вимоги позивача, ненадання в потрібній кількості копій поданих документів та інші.

Підготовку цивільних справ до судового розгляду як етап здійснення процесуальної діяльності суду та учасників судового процесу також можна віднести до початкових стадій цивільного судочинства. Проте це не означає, що діяльність має другорядний і допоміжний характер. Навпаки, належно проведена підготовка в цивільній справі забезпечує дотримання строків її розгляду, повноту та всебічність встановлення всіх необхідних фактичних даних для винесення законного та справедливого судового рішення, сприяє реалізації учасниками судового процесу своїх процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків.

У підвищенні значення підготовчої стадії судового процесу варто вбачати глобальну тенденцію розвитку правосуддя в цивільних справах. Вітчизняний законодавець також концентрує свою увагу на підготовчому провадженні та виділяє у структурі цивільного судочинства дії, що мають явно виражену підготовчу природу.

Законодавець формулює опосередковано цілі підготовчого провадження, деталізуючи ті процесуальні дії, які мають бути вчинені для забезпечення правильного, своєчасного та безперешкодного розгляду цивільної справи. По суті, цивільний процесуальний закон виходить з

необхідності здійснення класичної функції цивільного судочинства – розгляд та вирішення цивільної справи. Розширення функцій цивільного процесу пов'язано з розвитком примирних процедур у цивільному судочинстві.

З позиції верховенства права як панування інтересів учасників судового процесу, поєднання їхніх прав та обов'язків, а також доступності судового захисту варто розширено тлумачити ст. 189 ЦПК України.

Специфічний характер має процесуальна діяльність, пов'язана з врегулюванням спору та примиренням сторін. Обов'язок суду сприяти врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами не знаходить своєї конкретизації. Зокрема, і з позицій верховенства права та надання учасникам судового процесу максимально можливої свободи вибору судових процедур та реалізації ними своїх процесуальних прав та здійснення процесуальних обов'язків.

Останні зміни ЦПК України у 2017 році знову стосувалися процедур судового розгляду, актуалізувавши осмислення новел процесуального законодавства. Новелами цивільного процесуального законодавства можна вважати і поділ глави про розгляд справи по суті на кілька відносно самостійних частин.

Глава про розгляд справи по суті починається із загальних положень, де перераховані завдання цієї стадії, строки судового розгляду, положення про судові засідання та головуєчого в ньому, безпосередність судового розгляду, права та обов'язки осіб, присутніх у судовому засіданні, участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Цей перелік положень є вичерпним. Вважаємо, що зміст параграфа «Загальні положення» ще може бути переглянуто.

Законодавець уперше говорить про завдання стадії судового розгляду. З одного боку, це свідчить про покращення юридичної техніки під час підготовки кодифікованого акта, з іншого – важлива точність законодавчих формулювань. Йдеться про кореляцію цих положень зі ст. 2 ЦПК України, яка передбачає спільні завдання для всього цивільного судочинства. У цивільному

процесуальному законі спеціально в цьому аспекті вказується на справедливість та своєчасність судового розгляду як завдання сучасного правосуддя у цивільних справах. В іншому плані сформульовані завдання стадії розгляду справи по суті.

Законодавець обґрунтовано зауважує, що тільки зібрані під час здійснення підготовчих дій матеріали можуть бути предметом подальшого розгляду в судовому засіданні. При цьому не всі матеріали можуть бути зібрані під час проведення підготовчого засідання. Відсутність у формулюванні завдань цього етапу процесуальної діяльності згадки про діяльність із встановлення фактичних обставин справи та дослідження засобів доказування є недоліком законодавства.

Законодавець передбачає кілька видів участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції, пропонуючи до них різне правове регулювання. Так, можливість участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції поза приміщенням суду надана лише учасникам справи, на підставі їхньої заяви.

Свідки, перекладачі, фахівці та експерти беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції лише у приміщенні суду. Цьому передуює подання відповідного клопотання не пізніше ніж за п'ять днів до засідання. Тобто для ініціації цієї процедури законодавець вимагає від учасника справи подання заяви, а від свідків, перекладачів, фахівців, експертів – клопотання. Викликані відмінності варто усунути.

Закон закріплює обов'язок надсилення іншим учасникам справи копії заяви учасника справи про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза приміщенням суду. Встановлюється строк такого направлення – не пізніше як за п'ять днів до судового засідання. Потребує конкретизації зазначений обов'язок.

Процедура прийняття рішення судом також потребує доопрацювання. Суд має враховувати думки інших учасників справи, оскільки їм надсилаються копії такої заяви. Хоча для вирішення питання щодо участі іншої групи

суб'єктів у судовому засіданні в режимі відеоконференції суд враховує можливі заперечення учасників справи.

Для участі особи в судовому засіданні в режимі відеоконференції поза приміщенням суду необхідно застосування електронного цифрового підпису. Такий підпис замінює собою частину судового засідання щодо встановлення осіб, які беруть участь у судовому засіданні та перевірці повноважень представників.

Вимагають свого законодавчого вирішення проблеми, зумовлені необхідністю ефективної участі в доведенні та дослідженні засобів доказування. Чинний порядок не підходить для випадків, коли учасник справи бере участь у судовому засіданні як відеоконференції.

Серед загальних положень розгляду справи по суті законодавець вказує і на безпосередність судового розгляду. Кажучи про безпосередність судового розгляду, як правило, мається на увазі порядок ознайомлення з матеріалами справи та дослідження судових доказів. Чим менше опосередкованих ланок при формуванні доказової бази у цивільній справі, тим вище ймовірність встановлення всіх фактичних обставин. Вимога безпосередності судового розгляду якраз і спрямована на те, щоб забезпечити особисте, а значить найповніше сприйняття суддею всіх поданих доказів. В ідеалі докази мають бути отримані з першоджерела. Хоча цивільний процесуальний закон не класифікує судові докази на первинні та похідні. Такий поділ характерний лише для доктрини цивільного процесу.

ЦПК України у редакції 2017 року розширило підстави для оголошення перерв у судовому засіданні. По суті, нова редакція ст. 191 ЦПК України надає суду суттєву дискрецію щодо цього питання.

Законодавець вніс певні зміни до складу засобів доказування. Пояснення сторін самі по собі вже не мають доказової сили. Відсутність цілісного бачення проблеми боротьби з неправдивою інформацією є недоліком чинного цивільного процесуального законодавства. І це не переконує в необхідності

виключення пояснень сторін у складі можливих засобів доведення сторонами своєї правової позиції.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у дослідженні теоретичних та практичних аспектів функціонування верховенства права в цивільному судочинстві України, на цій основі сформульовано низку висновків та вироблено концептуальні пропозиції, що спрямовані на вдосконалення цивільного процесуального законодавства України та практики його застосування.

1. Значні реформи у сфері цивільного судочинства завжди пов'язані з пошуком і затвердженням нових основоположних ідей, парадигм здійснення правосуддя у справах. Цю тезу підтверджує великий історичний досвід і спадщина нашої держави, що надає унікальну можливість для глибокого і всебічного дослідження багатьох державно-правових інститутів.

2. Проблематика верховенства права супроводжує всі етапи становлення цивілістичної процесуальної доктрини. Оцінюючи фактори, що зумовили її появу та розвиток у до- і пореформений період, стає очевидним логіка формування предметів науки цивільного процесуального права. І якщо спочатку такого розвитку першочергове завдання бачилося у створенні власне вітчизняних процесуальних шкіл, заснованих на європейському досвіді та цінностях, то з позиції пройденого історичного шляху можна констатувати втрату накопиченого знання, що має глобальний контекст і спроби формування особливого типу правосуддя у цивільних справах. Звичайно, це не могло не позначитися і на характері досліджень цивільного судочинства.

Перетворення, спрямовані на утвердження прав і свобод людини, висунули на перший план проблему забезпечення їх реалізації. Виникло нове явище, що потребує адекватного наукового аналізу та відображення в законодавстві – верховенство права.

3. Поняття «верховенство права» набуло широкого поширення та тлумачення у вітчизняній правовій доктрині. Узагальнені положення та висновки, подані Європейською комісією за демократію через право

(Венеціанська комісія) у доповіді про верховенство права можуть бути певним орієнтиром для сучасного осмислення сутності верховенства права. Проте європейські правознавці, не даючи самого визначення поняття, акцентують увагу на його складових. По суті, йдеться про захищеність права, механізми захисту, які мають бути справедливими.

Цивілістична процесуальна наука все більше приділяє увагу верховенству права як принципу цивільного судочинства. Така позиція, маючи під собою певні нормативні підстави, актуалізує необхідність продовження вивчення системи та класифікації принципів з позиції визначення в них місця верховенства права. Проте необхідність реального забезпечення верховенства права є ключовою ідеєю при проведенні перетворень судової влади та цивільного судочинства. Це є домінанта сучасного розвитку цивільних процесуальних систем. Для імплементації усталених уявлень про верховенство права важливе значення мають саме судочинні аспекти поняття.

Теоретичні положення та висновки про верховенство права як принцип цивільного судочинства обмежують можливості наукового аналізу. Верховенство права при такому підході ставиться в один ряд із явищами, явно меншими за своїми масштабами.

4. Проголошення верховенства права та його нормативна регламентація серед принципів не має стати самоціллю будь-яких змін порядку здійснення цивільного судочинства. Реформи у сфері правосуддя мають бути спрямовані на забезпечення справедливості судового розгляду, винесення законних та справедливих судових рішень, що викликають довіру лише через те, що процедура розгляду та вирішення цивільної справи була належною. Це дає можливість говорити про верховенство права не лише як про засаду цивільного процесу, а й як про передумову здійснення всіх цивільних процесуальних дій, концептуальну підставу здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків судом та учасниками судового процесу.

Такий підхід актуалізує проблему реалізації верховенства права, яке має знаходити свій вияв на всіх етапах здійснення правосуддя у цивільних справах, у тому числі, кореляції із загальною засадою доступності суду та функціональними принципами цивільного процесу, пошуку та обґрунтування таких механізмів і судових процедур, що відповідають інтересам користувачів судової влади та її природи і охоплюються поняттям справедливого судового розгляду.

5. Одним із можливих методологічних інструментаріїв пізнання сутності верховенства права є осмислення прецедентної практики Європейського Суду з прав людини. Значення правозастосовчої і правороз'яснювальної діяльності вищої європейської судової інституції настільки зараз велике, що вона стає для багатьох країн орієнтиром необхідних перетворень цивільного судочинства, формує основні підходи і уявлення про належну реалізацію ідеї справедливого судового розгляду. Власне йдеться про вплив глобальних тенденцій фундаменталізації основних прав і свобод людини на цивільне судочинство, і як наслідок, сприйнятті концептів верховенства права в законотворчій і судовій діяльності.

Частина 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод передбачає право на справедливий судовий розгляд. Це загальна формула, яка знаходить своє конкретне застосування і постійне тлумачення в рішеннях ЄСПЛ. Йдеться про безперервну еволюцію уявлень про справедливий судовий розгляд.

6. Проблематика системи принципів цивільного процесу ще не отримала остаточного теоретичного і нормативного вирішення. Незважаючи на значну бібліографію розглянутого питання і останню кодифікацію цивільного процесуального законодавства, досі немає чітких критеріїв належності тих чи інших положень (норм, постулатів, аксіом, правил) до принципів цивільного судочинства. Це відображається на можливості класифікації принципів і їх розподілу, як наслідок, на осмислення їх взаємозумовленості й перспектив

розвитку, взаємодії з іншими положеннями, що торкаються загальних аспектів здійснення цивільної процесуальної діяльності.

Законодавець в довільній формі визначає систему принципів цивільного судочинства, наділяючи верховенство права якостями основної засади процесуальної діяльності. Проблема адекватного відображення ідей верховенства права першорядна для вітчизняного законодавця. Важливо відобразити їх в процедурах відкриття провадження у справі, підготовки справи до судового розгляду, судового розгляду цивільної справи і стадіях його перегляду. Концептуально не завершеним є впровадження концептів верховенства права в сферу цивільної юрисдикції, особливо на тлі регламентації основних засад цивільного судочинства і заявлених завдань щодо забезпечення справедливості судового розгляду цивільних справ.

7. Початковий етап судової діяльності характеризується низкою обмежень доступу до суду, що можна пояснити необхідністю перевірки поданих позовних заяв щодо відповідності їх вимогам форми і змісту. З точки зору верховенства права, правомірно ставити питання про виявлення взаємозв'язку передумов прав на звернення до суду і насамперед юридичної зацікавленості та передбачуваного об'єкта судового захисту.

Попередній характер вчинених цивільних процесуальних дій у поєднанні з цілями оптимізації та підвищення ефективності судового розгляду та розгляду цивільних справ визначають тенденції фундаменталізації підготовчого провадження в цивільному процесі.

8. З урахуванням усталених концептів верховенства права обмеження можливості примирення сторін лише процедурою врегулювання спору за участю судді не можна визнати прийнятним. У цивільному судочинстві необхідно сформулювати систему примирних процедур з чітким визначенням місця цих процедур у структурі цивільної процесуальної діяльності, напрямів діяльності суду, процедурних гарантій та кінцевих підсумків здійснення.

9. Концентрація доказового матеріалу як одне з основних завдань належної підготовки справ до судового розгляду та форм виконання цивільних

процесуальних прав та обов'язків, з позиції верховенства права, спрямована на забезпечення змагальності судового процесу та рівності процесуальних можливостей сторін.

10. Реалізація ідей верховенства права на стадії розгляду справи по суті зумовлена необхідністю модернізації її ключових елементів, а саме:

більш точне визначення завдань аналізованого етапу;

вирішення проблемних аспектів можливої участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції;

вдосконалення правил про безпосередність судового розгляду та перерви у ньому;

вирішення питань про засоби доказування та процесуальну форму їх дослідження;

посилення вимог щодо мотивованості судових рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2008. 27 с.
2. Аболонин В. О. Судебная медиация: теория, практика, перспективы. Москва: Инфотропик Медиа, 2014. 408 с.
3. Афанасьев С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство: теоретико-практическое исследование влияния Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод на российское гражданское судопроизводство: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2010. 56 с.
4. Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. 272 с.
5. Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде: дисс. ... канд. юрид. наук. Тольятти. 2007. 161 с.
6. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України: проблеми та перспективи застосування. *Університетські наукові записки*. 2018. № 3–4. С.62–70.
7. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Підготовка цивільних справ до судового розгляду як стадія цивільного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 21 с.
8. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії: монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2008. 344 с.
9. Відмова у відкритті провадження: заява не підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства. Ухвала В. Писарівського районного суду Сумської області від 12.11.2021 р. № 575/863/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/101048617> (дата звернення: 12.12.2021).
10. Відкриття провадження у справі в порядку загального позовного

провадження. Ухвала Зарічного районного суду м. Суми від 13.08.2021 р. № 591/5696/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/98972978> (дата звернення: 01.10.2021).

11. Відкриття провадження у справі: в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін. Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 16.10.2021 р. № 576/2134/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/100137566> (дата звернення: 03.01.2022).

12. Воронов А. Ф. Гражданский процесс: эволюция диспозитивности. Москва: Статут, 2007. 149 с.

13. Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. Москва: Издательский Дом «Городец», 2009. 496 с.

14. Воронов А. Ф. Эволюция функциональных принципов гражданского процесса: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2009. 46 с.

15. Гамбург Л. С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 20 с.

16. Гетманцев О. В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 644: Правознавство. С. 82–87.

17. Головатий С. Г. Верховенство права не працює. Коментар до тексту документа Венеційської Комісії «Доповідь про правовладдя, що її ухвалено на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року. *Право України*. 2019. № 11. С. 39–82.

18. Головатий С. П. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 182, 183.

19. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 44 с.

20. Горецький О. В. Процедури примирення в цивільному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 200 с.

21. Горецький О. В. Процедури примирення в цивільному судочинстві. Київ: Логос, 2019. 151 с.
22. Городовенко В. В. Принципи судової влади. Харків: Право, 2012. 482 с.
23. Гулик А. Г. Оптимізація цивільного судочинства в Україні. Дрогобич: Коло, 2020. 482 с.
24. Дем'янова О. В. Баланс інтересів як чинник визначення змісту верховенства права в цивільному судочинстві. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. Іunie. Кишинев, 2015. С. 42–46.
25. Дем'янова О. В. Верховенство права – імператив цивільного процесу. *Судова апеляція*. 2014. № 2 (35). С. 11–19.
26. Дем'янова О. В. Верховенство права в цивільному судочинстві: змістовні положення в контексті приватних та публічних засад регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 143–147.
27. Дем'янова О. В. Інструментальні аспекти змісту доктрини верховенства права та перспективи її реалізації в цивільному судочинстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 73–76.
28. Дем'янова О. В. Методологічні властивості верховенства права в цивільному судочинстві. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 1 (5). С. 85–89.
29. Дем'янова О. В. Реалізація верховенства права в цивільному судочинстві: постановка проблеми. *Судова апеляція*. 2013. № 3. С. 111–117.
30. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. 334 с.
31. Доклад о верховенстве права, утвержденный Венецианской комиссией на 86-й пленарной сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 года). Европейская комиссия за демократию через право (Венецианская комиссия). 19 с.
32. Загайнова С. К. Судебные акты в гражданском и арбитражном процессе: теоретические и прикладные проблемы: дисс. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2007. 400 с.

33. Закирова Д. И. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2009. 220 с.
34. Законодательство Петра I. Москва: Юрид. лит, 1997. 880 с.
35. Изарова И. А. Судебная реформа 1864 г. на территории украинских губерний Российской империи и ее значение для развития гражданского судопроизводства в Украине. *Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.): сб. науч. статей / под ред. Д. Я. Малешина.* Москва: Статут, 2014. С. 94–110.
36. Карплюк О. І. Механізм забезпечення справедливості судового розгляду цивільних справ: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 187 с.
37. Коваленко А. Г. Институт доказывания в гражданском и арбитражном судопроизводстве. Москва: Изд-во НОРМА, 2002. 208 с.
38. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. URL: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1153045715> (дата звернення: 10.01.2022).
39. Ковальова С. Г. Еволюція судової системи и судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2004. 20 с.
40. Козюбра М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т.* Харків: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. С. 148–173.
41. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. *Вісник конституційної асамблеї.* 2013. № 1. С. 146–178.
42. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. *Право України.* 2012. № 1/2. С. 30–63.

43. Козюбра М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18.
44. Козюбра М. І. Права людини і верховенство права. *Право України*. 2010. № 2. С. 24–35.
45. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду*. 2000. № 4. С. 24–32.
46. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і судова влада. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2011. Т. 116. С. 3–8.
47. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки*. 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 3–9.
48. Колісник О. В. Запровадження принципу верховенства права в національне судочинство. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2011. Вип. 21. С. 84–94.
49. Коллер К. Австрийский национальный доклад, включающий дополнительную информацию о Германии. *Гражданский процесс в межкультурном диалоге : евразийский контекст*: сб. докладов на Всемирной конф. Международной ассоциации процессуального права (г. Москва, 18–21 сентября 2012 г.) / под ред. Д. Я. Малешина; Международная ассоциация процессуального права. Москва: Статут, 2012. С. 169–192.
50. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків: Право, 2012. 624 с.
51. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії та практики: монографія. Харків: Право, 2020. 672 с.
52. Курило М. П. Принципи цивільного процесу як концептуальна правова категорія. *Судова апеляція*. 2015. № 4. С. 33–40.
53. Курылев С. В. Объяснения сторон как доказательство в советском гражданском процессе. Москва: Госюриздат, 1956. 188 с.
54. Логинов П. В. Предварительная подготовка гражданских дел к слушанию. Москва: Госюриздат, 1960. 148 с.

55. Лукин Ю. М. Австрийский Устав гражданского судопроизводства 1895 года и судебная система Австрии: история и концептуальные основы. *Вестник гражданского процесса*. 2014. № 6. С. 121–125.
56. Луспеник Д. Д. Верховенство права – «новый» старый принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. № 8. С. 9–20.
57. Малешин Д. Я. Вместо предисловия: «прадеды» и «правнуки» Судебной реформы 1864 г. *Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.)*: сб. науч. статей / под ред. Д. Я. Малешина. Москва: Статут, 2014. С. 7–14.
58. Малюкина А. В. Принцип концентрации гражданского процесса: основные теоретические положения и их реализация: дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 170 с.
59. Менюк Д. О. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України: дис. ... д-ра філософії. Київ, 2021. 237 с.
60. Микеленас В. Устав гражданского судопроизводства России 1864 г. как пример «европеизации» гражданского процесса. *Судебные уставы Российской империи 1864 года: влияние на современное законодательство Литвы, Польши, России, Украины, Финляндии (к 150-летию Судебной реформы. 20 ноября 1864 г. – 20 ноября 2014 г.)*: сб. науч. статей / под ред. Д. Я. Малешина. Москва: Статут, 2014. С. 14–25.
61. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX–XIV вв. 3-е изд. учебника русского гражданского судопроизводства, исправ. и допол. Москва: ИКД Зерцало-М., 2003. 415 с.
62. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посібник. 4-е вид, стереотип. Київ: Товариство «Знання», КОО, 2003. 429 с.

63. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2004. 36 с.
64. Огляд доказів за їх місцезнаходженням. Ухвала Охтирський міськрайонний суд Сумської області від 28.12.2021 р. № 583/896/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/102239588> (дата звернення: 11.02.2022).
65. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (липень 2020 року). Рішення за період з 01.07.2020 по 31.07.2020 / відп. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2020. 52 с.
66. Осокина Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть. Москва: Норма, 2008. 748 с.
67. Остапенко Т. О. «Права, за Якими судитися Малоросійській народ» 1743 року – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 440–446.
68. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 195 с.
69. Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 18–30.
70. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24–35.
71. Петришин О. В. Верховенство права як принцип дії права. *Українське право*. 2006. № 1. С. 49–57.
72. Петришин О. В. Принцип верховенства права: спроба інноваційного тлумачення. *Інноваційний розвиток України: наукове, економічне та правове забезпечення: тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27–28 жовт. 2006 р.)*. Харків: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2007. С. 458–460.
73. Петришин О. В. Проблеми соціалізації правової науки. *Право України*. 2010. №4. С. 133–143.

74. Погребняк С. П. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 29–36.
75. Погребняк С. П. Історичні витoki верховенства права. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. Вип. 15. С. 3–13.
76. Погребняк С. П. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1 (44). С. 26–36.
77. Погребняк С. П. Роль основоположних принципів права в забезпеченні прав людини. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 1 (56). С. 71–77.
78. Постанова Верховного Суду України від 03.02.2021 р. № 592/8115/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94737710> (дата звернення: 02.05.2022).
79. Постанова Верховного Суду України від 14.01.2021 р. № 589/3574/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/94296923> (дата звернення: 03.03.2021).
80. Постанова Верховного Суду України від 08.02.2021 р. № 587/2279/18. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/9487363>. (дата звернення: 29.07.2021).
81. Постанова Верховного Суду України від 18.08.2021 р. № 587/2279/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94452579> (дата звернення: 22.10.2021).
82. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2008. Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. 344 с.
83. Приходько И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2005. 50 с.

84. Приходько И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы. Санкт-Петербург: Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. 672 с.

85. Проведення відеоконференції в приміщенні суду. Ухвала Роменського міськрайонного суду Сумської області від 05.01.2021 р. № 585/2551/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/94032938> (дата звернення: 21.03.2021).

86. Проведення відеоконференції: поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів за допомогою комплексу технічних засобів та програмного забезпечення EasyCon. Ухвала Роменського міськрайонного суду Сумської області від 25.08.2021 р. № 585/2209/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/99166430> (дата звернення: 01.01.2022).

87. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 22 с.

88. Пухтецька О. О. Еволюція доктринального тлумачення за принципом верховенства права: від зарубіжної доктрини до вітчизняного праворозуміння. *Юридичний журнал*. 2007. № 4. С. 30–37.

89. Пухтецька О. О. Нормативно-правове закріплення принципу верховенства права у чинному законодавстві України. *Юридична Україна*. 2007. № 5. С. 33–38.

90. Пухтецька О. О. Щодо еволюції розуміння принципу верховенства права у західній юридичній науці. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: «Юридичні науки»*. 2006. №3. С. 52–58.

91. Пучинский В. К. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству. Москва: Юрид. лит., 1962. 90 с.

92. Рябченко Ю. Ю. До питання визначення верховенства права як основоположного принципу цивільного судочинства і співвідношення його з принципом законності. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 72–76.

93. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 22 с.

94. Сахнова Т. В. О современной парадигме цивилистического процесса. *TEISE*. 2013. № 87. С. 207–216.
95. Сібільов Д. М. Принцип законності та верховенства права у виконавчому провадженні: ідеологічні аспекти їх реалізації. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 118–126.
96. Скуратовский М. Л. Подготовка дела к судебному разбирательству в арбитражном суде первой инстанции: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2006. 25 с.
97. Сокальська О. В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 20 с.
98. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в практиці Європейського Суду з прав людини: проблеми осмислення і еволюції поглядів. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 4. С. 187–194.
99. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в практиці Європейського Суду з прав людини: окремі аспекти проблеми. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 04–05 лют. 2022 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2022. С. 33–37.
100. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному процесуальному законодавстві України: проблеми імплементації ідеї і сприйняття доктрини. *Вісник пенітенціарної Асоціації України*. 2021. № 3. С. 167–178.
101. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному судочинстві: особливості сутності. *Шістдесят п'яті економіко-правові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Львів, 24–25 трав. 2022 р.). Львів: ФОП Шпак Б. В., 2022. С. 44–48.
102. Соп'яненко О. Ю. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право»*. 2022. Вип. 69. С. 164–172.

103. Соп'яненко О. Ю. Теоретичні проблеми відкриття провадження у цивільній справі з позиції верховенства права. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 20–25.
104. Стахов Н. Право в украинских землях во время их пребывания в составе Польши, Литвы и Речи Посполитой (конец XIV – первая половина XVII в.). *Право Украины*. 2013. № 1. С. 189–200.
105. Стецюк Б. Р. Особливості регламентації Цивільного судочинства за ЦПК УСРР 1924 року. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 2. С. 23–30.
106. Стецюк Б. Р. Судові реформи П. Полуботка і Д. Апостола 2015. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2015. № 825. С. 281–288.
107. Тимченко Г. П. Принцип верховенства права в адміністративному судочинстві. *Держава і право*. 2011. Вип. 53. С. 232–236.
108. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 40 с.
109. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 422 с.
110. Тимченко Г. П. Теоретичні проблеми і практика реалізації принципів судочинства в Україні: монографія. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2010. 336 с.
111. Тимченко Г. П., Дем'янова О. В. Верховенство права як основа гармонізації цивільного процесуального законодавства із законодавством Європейського Союзу. *Гармонізація цивільного та цивільного процесуального законодавства України з законодавством Європейського Союзу*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. С. 252–298.
112. Ткач К. В. Рух доступу до правосуддя – загальна передумова реформування цивільного судочинства в європейських країнах. *Проблеми законності*. 2010. № 109. С. 212–222.

113. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві. Харків: Право, 2016. 600 с.
114. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 38 с.
115. Трубников П. Я. Судебное разбирательство гражданских дел. Москва: Госюриздат, 1962. 102 с.
116. Ухвала Білопільського районного суду Сумської області від 18.01.2021 р. № 573/39/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/94214831> (дата звернення: 24.04.2021).
117. Ухвала Білопільського районного суду Сумської області від 26.01.2021 р. № 573/92/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/94406873> (дата звернення: 24.04.2021).
118. Ухвала Білопільського районного суду Сумської області від 11.05.2021 р. № 573/654/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/96804845> (дата звернення: 27.07.2021).
119. Ухвала Буринського районного суду Сумської області від 22.04.2021 р. № 574/220/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/96465316> (дата звернення: 02.11.2021).
120. Ухвала Буринського районного суду Сумської області від 06.12.2021 р. № 574/627/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/101656181> (дата звернення: 15.01.2022).
121. Ухвала Буринського районного суду Сумської області від 05.04.2021 р. № 574/224/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/96089777> (дата звернення: 27.07.2021).
122. Ухвала Зарічного районного суду м. Суми від 26.07.2021 р. № 591/7766/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/98555890> (дата звернення: 05.09.2021).

123. Ухвала Зарічного районного суд м. Суми від 13.12.2021 р. № 591/6729/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/101823959> (дата звернення: 22.04.2022).

124. Ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 09.09.2021 р. № 583/2675/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/99486449> (дата звернення: 12.12.2021).

125. Ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 01.11.2021 р. № 583/3644/21. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/100748832> (дата звернення: 12.12.2021).

126. Ухвала про закриття підготовчого провадження та призначення справи до розгляду по суті (Зарічний районний суд м. Суми від 11.08.2021 р. № 591/8292/20. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/98903831> (дата звернення: 12.12.2021).

127. Фурса С. Я. Цивільний процес України: проблеми і перспективи: наук.-практ. посібник. Київ: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2006. 448 с.

128. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі: наук.-практ. посібник. Київ: Видавець Фурса С. Я., КНТ, 2005. 256 с.

129. Цивільний процес України: академічний курс / за ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С.: КНТ, 2009. 848 с. (Серія: «Процесуальні науки»).

130. Цувіна Т. А. Інститут конституційної скарги та перегляд судових рішень за виключними обставинами в контексті принципу верховенства права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 3 (28). С. 136–141.

131. Цувіна Т. А. Національна модель апеляції та право на справедливий судовий розгляд: деякі зауваги в контексті принципу верховенства права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 139–143.

132. Цувіна Т. А. Принцип *res judicata* у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 38–44.

133. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379.

134. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2021. 39 с.
135. Цувіна Т. А. Проблемні питання цивільної юрисдикції в контексті принципу верховенства права. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 85–96.
136. Цувіна Т. А. Умотивованість рішень суду та право на суд у цивільному судочинстві. *Проблеми законності*. 2013. № 121. С. 215–224.
137. Цувіна Т. А. Формальні та субстантивні концепції верховенства права в сучасному дискурсі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 197–203.
138. Шакарян М. С. Проблемы доступности и эффективности правосудия в судах общей юрисдикции. *Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве*. Москва: Лиджист, 2001. С. 61–69.
139. Шевчук С. В. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична генеза та співвідношення. *Право України*. 2010. № 3. С. 52–61.
140. Шевчук С. В. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України. *Право України*. 2011. № 5. С. 175–186.
141. Шевчук С. В. Принцип верховенства права та реалізація державної політики. *Українське право*. 2006. № 1. С. 67–71.
142. Шеменева О. Н. Роль процессуальных соглашений в гражданском судопроизводстве: дисс. ... д-ра юрид. наук. Воронеж, 2017. 432 с.
143. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд. учебника русского гражданского судопроизводства, исправ. и допол. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. 630 с.
144. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 2003. № 3 (44). С. 85–97.

145. Якимчук С. О. Реалізація принципу верховенства права в цивільному процесуальному законодавстві України через призму рішень Європейського суду з прав людини. *Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права*. 2012. № 1. С. 355–366.
146. Ярков В. В. Цели судопроизводства и доступ к правосудию. *Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве*. Москва: Лиджист, 2001. С. 70-88.
147. Яблочков Т. М. К учению об основных принципах гражданского процесса. *Сборник статей памяти проф. Г. Ф. Шершеневича*. Москва, 1915. С. 275–318.
148. Яблочков Т. М. «Бремя утверждения» (onus proferendi) в гражданском процессе. *Вестник гражданского права*. Издаваемый М. М. Винавером. 1916. № 4. С. 36–57.
149. Яблочков Т. М. «Бремя утверждения» (onus proferendi) в гражданском процессе. *Вестник гражданского права*. Издаваемый М. М. Винавером. 1916. № 5. С. 93–110.
150. Ясеновец И. А. Мировое соглашение в арбитражном процессе: актуальные проблемы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2001. 184 с.
151. Ясиновський І. Г. Компетентнісні характеристики медіатора: теоретико-правовий аналіз. *Право і суспільство*. 2015. № 5, ч. 2. С. 79–83.
152. Якимчук С. О. Виконання судових рішень як частина судового розгляду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.
153. Якимчук С. О. Виконання судових рішень як частина судового розгляду: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 240 с.
154. Ярков В. В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права. Екатеринбург: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1992. 186 с.

155. Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 20 с.
156. Ясинок М. М. Судовий наказ у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. №2. С. 70–72.
157. Ясинок М. М. Впровадження новітніх інформаційних технологій в цивільному судочинстві України. *Право і Безпека*. 2004. Т. 3. №1. С. 194–196.
158. Ясинок М. М. Заочне рішення у цивільному судочинстві. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 31. С. 427–431.
159. Ясинок М. М. Мирова угода в цивільному судочинстві: історико-правовий аспект та перспективи розвитку. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 5. С. 46–52.
160. Яценко О. В. Структура та зміст правового статусу судді під час здійснення судочинства. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. №1 (22). С. 115–116.
161. Яценко К. Уніфікація правових норм та гармонізація національних законодавств як способи наближення правового регулювання в державах–членах європейського співтовариства. *Український часопис міжнародного права*. 2002. №3. С. 95–103.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в практиці Європейського Суду з прав людини: проблеми осмислення і еволюції поглядів. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 4. С. 187–194.

2. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному процесуальному законодавстві України: проблеми імплементації ідеї і сприйняття доктрини. *Вісник пенітенціарної Асоціації України*. 2021. № 3. С. 167–178.

3. Соп'яненко О. Ю. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2022. Вип. 69. С. 164–172.

4. Соп'яненко О. Ю. Теоретичні проблеми відкриття провадження у цивільній справі з позиції верховенства права. *Приватне та публічне право*. 2022. № 1. С. 20–25.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в практиці Європейського Суду з прав людини: окремі аспекти проблеми. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 04–05 лют. 2022 р.). Дніпро: ГО «Правовий світ», 2022. С. 33–37.

6. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному судочинстві: особливості сутності. *Шістдесят п'яті економіко-правові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Львів, 24–25 трав. 2022 р.). Львів: ФОП Шпак Б. В., 2022. С. 44–48.